

U 1396

124

U 1396

Slovenská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186280716

3186280716

РАЙ і ПОСТУП.

Написав

МИХАЙЛО ДРАГОШАНОВ.

ДРУГЕ ВИДАНО.

Заходом МИХАЙЛА ПАВЛИКА.

ЛЬВІВ, 1899.

З Нар. друкарні Ст. Манецького і Спілки
(Готель Жоржа).

Хто хоче знати про жите того, що написав отсю книжку, нехай купить собі (у М. Павлика, Львів, ул. Любельської Уліі, ч. 5) отсю книжку:

Михайло Петрович Драгоманов

1841—1895.

Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів.
С портретом небіжчика.

М. ПАВЛИК.

Коштом Українців. Львів, 1896, 8°, сторін 498, на гарнім папері.

Коштує с пересилкою **3** корони, а для цілком бідних людей далеко дешевше. Наші люде повинні скрізь святкувати день смерти сего великого чоловіка (20 лат. червня) і в загалі шанувати єго на рівні с Шевченком, а для того виписану книжку треба конче мати в кождісінській читальни і в кождій руській хаті. Сего року львівська академічна молодіж справляє 20 лат. червня четверті роковини смерти Драгоманова, при чім певне обговорена буде справа перевезеня єго тіла із Софії (в Болгарії) до Львова. Треба, аби сею справою щиро заняли ся і наші братя селяне, і на сю ціль призначували дохід із вечірниць і такого инчого.

РАЙ і ПОСТУП.

Написав

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ.

95088

ДРУГЕ ВИДАНЄ.

Заходом МИХАЙЛА ПАВЛИКА.

ЛЬВІВ, 1899.

З Нар. друкарні Ст. Манецкого і Спілки
(Готель Жоржа).

Що де є.

Сторона.

Переднє слівце	I.	
1. Старі оповідання про райські віки та райські країни	1	— 9
2. Думки старих Персів про втрату і повертане раю	9	— 16
3. Думки старих Жидів про їх будуще райське царство	16	— 36
4. Думки християн про царство боже і царство небесне	36	— 67
5. Зворот європейської думки до життя на землі	67	— 78
6. Утопії або вигадки про взірцеві порядки	78	— 85
7. Зріст думок про поступ	85	— 100
8. Показ поступу в історії людей	100	— 119
9. Конечні уваги	119	— 126

Хронологічна таблиця або часовий показ важніших *пригод* у поступі людей 127 — 138.

Помилки : ст. 81, *рядок 20 з гори, замість остові, повинно бути острові*; ст. 96, *рядок 12 з гори, замість борезі, повинно бути березі.*

ПЕРЕДНЕ СЛІВЦЕ.

Перше видане сего твору небіжчика М. Драгоманова вийшло в 1894 р., у Коломиї (в „Народі“ й особною відбиткою). Воно вже давно розійшло ся. Се друге видане виходить на домагане селян торічного зйїзду русько-української радикальної партії, котрий ухвалив не тільки видати всі подібні вичерпані писаня М. Драгоманова, але в загалі видавати як найбільше книжочок про відносини релігії до політики й науки, бо сею справою, — природно, — дуже заінтересовані наші селяне. Книжка „Рай і Поступ“ то найбільша і найважніша с таких популярних праць Драгоманова; до того й написана вона прекрасно, горяче тай так, що не може вразити навіть щиро релігійних людей. Укладаючи сю книжку, неб. Драгоманов писав мені, що вважає єї „справою свого життя“ — очевидно, своїм остатнім заповітом русько-українському народови, — та що старав ся він з усіх сил своїх писати єї як найзрозуміліще, — а воно дуже не лехко, бо виложені тут остатні висновки теперішньої науки в сій справі — величезної. В сім другім виданю я старав ся зробити твір Драгоманова ще зрозумілішим, і задля того поправив дещо, головно мову — з оглядом на нашу сільську читаючу публіку. Додав я в середині книжки й кілька гебрайських і грецьких слів, що пропустив був неб. Драгоманов; чи зовсім вірно подані гебрайські слова, сказати годі, бо я мусів спустити ся на першого-ліпшого Жида, а вони самі тепер мало знають гебрайську мову.

Львів, 13. мая 1899.

М. П.

РАЙ і ПОСТУП.

1. Старі оповідання про райські віки та райські країни.

Майже в усіх народів є перекази про те, що колись людям було добре жити на світі, ліпше як тепер. До сих переказів причеплена й думка, — на котру й доси у нас годить ся багато людей, — що чим далі, тим усе йде до гіршого та гіршого.

Подібні думки певно почали вигадувати люде дуже старі, котрі тоді, як не було писаної науки, були справді найрозумніші, бо бачили і знали більше, як молодші. Дуже старому, слабому вже на всі сили чоловікови натурально мусять видавати ся, що тоді, коли він був здоровий, все було ліпше, і що чим далі, тим усе йде гірше та гірше.

Мало-по-малу подібні думки збирали ся у слова, що від старих перейшли і до молодших

Рай і Поступ. 1

і стали основою так званої „народної мудрости,“ взірцем котрої і в нашім народі служать усякі приказки та пословиці. Певно, що подібні думки склали ся вже дуже давно, ще тоді, коли люде були зовсім дикі. Але-ж і потім, коли деякі народи стали більше просвічені і навіть письменні, подібні думки у них не счезли, а навіть розросли ся в цілий погляд на світ і людське житє. Такий погляд находимо ми в книгах стародавніх народів: Єгиптян, Індійців, Греків та Римлян.

Письменні люде серед тих народів були вже на стілько розумні, що могли розбирати, щò в житю людськїм є недоладне, і виробили собі думку про те, як повинні би люде жити. Подібні думки тепер звуть ся грецьким словом ідеал, то є взорець. Так ті письменники вже розуміли, що люде повинні би жити в згоді, та по правді одні з одними не тільки серед одного народу, але й загалом не повинні би воювати та вбивати один одного. А як люде вже звикли до думки, що колись давно було ліпше, то й тепер нові думки про супокій межі людьми причепили ся до тої старої думки і через те виросла така думка, що колись то вже була правда та згода межі людьми, але потому счезла. Мало-по-малу виробили ся цілі оповіданя про те, як то світ ішов від ліпшого до гіршого.

Так на-приклад, єгипетські письменні люде,

попи, розказували, що перше на землі царювали боги і був мир, а потому боги покинули землю і стали на ній царювати півбоги, а далі вже люде, та ще набожні, а нарешті вже почало ся царство людське, грішне. Індійські-ж попи придумали собі такий погляд, що увесь світ, сотворений найстаршим богом, або випливаючий з него, переходить через чотири доби, с котрих кожда тягне ся величезне число наших років; що с кождою добою світ стає дальший від бога тай гірший і після четвертої доби руйнує ся увесь, а потому знов починає ся новий ряд діб, а потому знов, і так далі. Індійські попи казали, що ми тепер живемо в одну с таких четвертих, грішних діб.

Греки, а за ними Римляне, котрі взяли від Греків просвіту, придумали собі подібні доби та прирівнали їх до чотирьох металів: золота, срібла, міді й заліза. До того вчені Греки й Римляне мали думки, подібні доіндійських про те, що світ сей мусить колись увесь зруйнувати ся і замінити ся инчим. Найбільше думали, що світ сей згорить. Думки про старі доби або віки виложив славний грецький кобзар Гезіод, що кажуть, жив перед 850 роками до Христа, а за ним римський віршар (поет) Овідій, що жив у часи Христа. Ось як оповідає Овідій:

„Перший вік був золотий, тоді люде, без усякого силуваня, по своїй волі і без прав, у-

держували честь і правду; кар і страху не було; карні права не були вирізані на мідяних дошках, (як перші права у Римлян) і молящий нарід не тремтів перед лицем свого судії, а всі жили безпечно і без судії. Не зрубували тоді люде сосен на рідних горах, аби спустити їх на води (не робили човнів), аби побачити чужий світ; не знали люде ніяких берегів, окрім рідних. Глибокі рови не окружали міст; не було тоді ні кривого ріжка, ні кашкету, ні меча, і без війська люде жили безпечно в солодкім супокою. Земля сама по собі, ціла, не скопана рискалем, ані поорана плугами, давала все, і люде, вдоволені стравою, котру земля родила вільно, збирали овочі з дикої яблінки, гірські суниці та ягоди на твердих корчах, або жолуди, що падали з дуба. Тоді була вічна весна.... Ще й земля не орана давала овочі і несправлене поле шуміло вяжким колосем. Плили ріки молока й нектару (солодкого напитку) і з вічно зеленого дерева текли золотисті потоки меду.

„Але старого бога Сатурна скинув у Тартар (величезну підземну печеру), новий, Юпітер і взяв царство над світом. Настала срібна порода людей (або срібний вік), гірша від золотої, але ліпша від мідяної. Юпітер укоротив час старої весни; настали зими, літа, настали осени й коротка весна і став рік із чотирьох діб. Перший раз тоді повітре запалало сухою спекою

і почав виснути лід, заморожений холодним вітром. Перший раз люде увійшли в доми, а домами були йім печери, або куріні з рясного га-лузя, чи с плетеної лози. Перший раз тоді посіяли зерно по довгій рілі, і зарули воли, придавлені ярмом.

„Третя настала мідяна порода, лютіща натурою і скорша до страшної зброї, та все таки не спосібна до злочинства.

„Остатня порода з твердого заліза. Зараз у сей вік поганіщої руди вскочило всяке злочинство; сором, правда, честь утекли, а нато-місь увійшли хитрощі, ошуки, зради, насильство і злодійська жадоба маєтку. Корабельник справляє вітрила по вітрам, що йіх доти не знав добре; дерева, що довго стояли на високих горах, перероблено на кораблі, і вони почали гордувати незнаними доси хвилями. Земля перше була спільна всім, як світло сонця і повітре, а тепер обережний землемір поділив землю довгими межами. Від боґатої землі не схотіли вже самого збіжа та страви, але пішли у груди землі — стали витягати скарби, що були сховані не далеко самого Тартару, отсі призвідники до лихого. Вилізло на гору шкочливе залізо і ще шкочливіще золото: почала ся війна, що послуґує ся ними обома, і покровавле-ною рукою стала трясти дзвінку зброю. Почали жити рабунком: аві господар не є беспечний від гостя, аві тесть від зятя, навіть межи бра-

тами рідка приязнь. Чоловік задумує страту жінці, а жінка чоловікови, а мачухи готують страшні отрути. Син хоче на перед вирахувати, коли умре батько. Лежить на землі побита набожність, і дівчина Астрея (справедлива богиня), остатня з богів, покинула покровавлену землю“.

Подібно до слів Овідія малюють теперішню добу і деякі наші колядки:

Чому-ж так нема, як було з давна,
 Як було з давна, а з первовіку?
 Ой, бо вже давно, як правди нема!
 Бо брат на брата мечем рубас,
 Сестра сестриці чари готує,
 А кум на кума все ворогує,
 Сусід сусіда збавляє хліба,
 А донька матір все проклинає,
 А син бо вітця на право тягає,
 А цар на царя військо збирає.

Побіч таких думок, які виложені у Гезіода та Овідія, про колишню райську добу, відмінну від теперішньої, лихої, письменники старих народів думали, що й тепер на краях землі є райські сторони, де люде живуть щасливо та праведно, і що до них ходять у гості й боги. Нам чудно читати, що між инчими Греки клали одну с таких сторін і в північні від них землі, як наша, де буцім-то жили щасливі та праведні Гіпербореї, то є нарід споза північного вітру!

Але і в нашім народі живе віра, що є десь щаслива країна, вирій, куди літають пта-

хи на зиму, і ключі від неї держить святий Юрко, а в казках наші люде розказують про сторони, де течуть ріки молочні, а береги з кисілю.

Подібві думки про райські віки та райські сторони показують великий поступ, який зробили люде від найдавніших часів, коли вони були похожі на звірів. Думки ті показують, що люде вже мали в головах своїх і д е а л — мірку, аби розбирати добре від злого, праведне від неправедного, і не вдоволяли ся щоденним житєм. Але до таких думок, що му сіли посувати людей ще до дальшого поступу, примішувало ся багато і неможливого та шкідливого. Зо слів Овідія бачимо, що він думав, що в золотім віці була вічна весна. Є справді такі країни на землі, де панує вічна весна, але по більшій частині землі є й літо і зима й осінь, люде того перемінити не можуть і не можуть усі жити там, де вічна весна, то вже треба їм] мирити ся с тим і тільки влагоджувати ся при тім як найліпше через ріжні вигади. А в Овідія ми бачили, що він ставить межі гріхами залізного віку всякі вигади, межі ними й те, що люде лізуть у середину землі. Як би его послухали всі люде, то не мали би наприклад і камінного вугля, що огріває їх у зимі. Се в Овідія й подібних ему людей прояви тої шкідливої думки, що розум

з його вигадками є гріх. Ми про се говорили в книжочці „Оповідання про заздрих богів“.

Нарешті до думок про райські сторони примішало ся ще одно шкідливе — мрії, що люде видумують із лінивства. Так Овідій розказує, що в золотім віці люде жили без праці, що тоді текли ріки молока й таке инче. І в наших казках розказує ся подібне.

Правда, праця часто людам тяжка тай не рівно тепер поділена. Але-ж люде не можуть вижити на землі без праці, і неробство було би й нездорове для людського тіла. Отже треба людам працювати, але розуміє ся, з розумом, улекшуючи всяку працю вигадками, та розділюючи ві рівно межі всіх, а думати про береги кисільні та ріки молочні — ні до чого не доводитьь.

Отсе є хибні та шкідливі точки в думках людських про давні райські віки та про далекі райські сторони, — але все таки, кажемо, такі думки свідчать, що люде, котрі дійшли до них, значно поступили над звірми, що не можуть розбирати своє жите. Тільки при таких думках поступ мусів іти дуже помалу, бо коли люде думали, що так уже весь світ установлений, з божої волі, аби в нім чим далі тим усе робило ся гірше, то у них мусіли опускати ся руки. Коли хто перейме ся думкою, котру так рішучо вимовив сучасний Овідію римський віршар Горацій, що, мовляв,

„батьки наші, гірші від дідів, породили нас
ще нікчемніщах, а ми породимо дітей ще па-
скудніщих“, то такому чоловікови не схоче ся
й жити, а не то працювати!

2. Думки старих Персів про втрату і про повертане раю.

Подібні до виложених вище думки мали
у старих, до-християнських віках майже всі
письменні люде. Але були вже й тоді такі, що
доходили до значно відмінних думок. С таких
людей цікаві ті, що складали святі книги ста-
рих Персів.

Тепер Перси належать до віри магоме-
тової, котру вони переняли від Арабів (почав
ту віру проповідати Магомет, 600 років після
Христа). Як прийшли в Персію війною Араби-
магометанці, у 650 році після Христа, то ті Перси,
що не хотіли покидати старої персидської ві-
ри, мусіли тікати с свої землі. Кілька сот ти-
сяч таких Персів утекло в Індію і принесли
туди с собою частини з своїх святих книг.
Тепер наші європейські учені прочитали, на-
друкували і переклали ті частини на різні
свої мови і по ним можна знати, яка була ста-
ра персидська віра.

Віра та цікава тим, що вона признавала

двох богів — Ормузда, світлого й доброго бога, та Арімана, темного й злого бога. Ормузд буцімто сотворив усе добре для людей: світло й тепло (сонце, місяць, зорі, день, огонь), воду чисту, землю рівну, всякі користні людям звірі (вола, собаку і так далі) та рослини, — а Аріман сотворив темряву, холод, ніч, слабости, смерть, гадюки, оси, терне і так далі. От тепер на світі боре ся сотворіне Ормузда та Арімана, тай самі вони борють ся. (І в нашім народі розказує ся подібне, наприклад: як бог і Сатанаїл у купі землю творили та як Сатанаїл хотів обдурити бога, і з того вийшли гори; як бог сотворив чоловіка, а Сатанаїл єго попував, і таке инче. Ті оповідання зайшли до нас від Персів і, звісно, по дорозі значно змінили ся). Певно, с початку Перси думали, що обидва боги рівні силами, але потому вони почали вірити, що Ормузд таки дужчий і тільки до часу попускає Аріманови, а нарешті побідить єго, і тоді на світі буде саме добро.

У святих персидських книгах написано, що Ормузд, як сотворив світ, то пристав поділити ся з Аріманом добою девять тисяч років. Аріман попував світ, сотворивши все зле, але під кінець 9000 років стратить усю свою силу і буде або вбитий, спалений, або, як каже одна книга, покорить ся Ормуздови і стане сам першим єго слугою. Але й перед тим

Ормузд посилає на землю, або збуджує mezi людьми лицарів, що побивають зміїв, котрих Аріман посилає на лихо людям. Ормузд післав раз пророка свого Зороастра, що дав людям заповіді, як устоювати против Арімана. Найбільша с тих заповідей: говорити правду і поступати по правді, бо правда то світло, Ормуздова річ, а брехня то темрява, Аріманова річ. Ще велить Зороастр людям усяко працювати, аби расплоджувати сотворіне Ормузда, а нищити сотворіне Арімана.

У святих персидських книгах розказує ся і про те, як поцсував Аріман жите людське, котре Ормузд хотів сотворити добрим. Аріман підвів першу пару людей до брехні, до того, що вони почали говорити, що світ сотворив не Ормузд, а Аріман, а далі стали вбивати все живе і робити все недоладне. Але-ж Ормузд був милостивий до людей, як хто був mezi ними праведний. Так один с таких праведних, Джім, був царем над силою народу і жив у райській країні, Аріяні, де не було холоду; він розширив козем, що дав ему Ормузд, тоту землю та расплоджував добре, Ормуздове сотворіне. Але с часом Джім почав брехати і тим дав Аріманови силу над собою і над Аріяною.

Що далі стало ся з Джімом, про се персидські книги, писані в різні часи, розказують не враз. В однім місци розказано, що пі-

сля того, як Джім почав говорити неправду, то від него відлетіла царська сила, і Аріман его вбив. У другім місци говорить ся, що Ормузд таки пожалував Джіма, — сказав ему, що Аріман напустить на землю голод, і навчив его обвести частини землі муром, зібрати туди найліпше сотворіне і заперти ся там. Сю частину землі, дійсний рай, звуть святі персидські книги Вар, і кажуть, що там і доси живе Джім із своїм народом; що там не ма ні слабости, ні каліцтва, ні нічого негарного в тілі; нема сварки, ані ненависти, ані ошуки, ані бідности; там світить своє світло, а чудова птиця виспіває святий закон божий; там день довгий як рік, і за кожді 40 років від кожної людської пари родить ся нова пара. Деякі кажуть, що Вар отворить ся, як прийде час остатної боротьби Ормузда з Аріманом, і тоді Джім із своїм народом буде побивати слуг Арімана, межі ними й страшенного змія-дракона. Усі-ж персидські святі книги говорять в одно, що під кінець назначеної Ормуздом доби появить ся післанець его Созіох, котрого породить чиста дівчина від Зороастрового сімени, що зберігає ся у сьвятій воді, куди та дівчина прийде купати ся. Той Созіох подужає Арімана. Тоді мертві оживуть і настане вічне, щасливе і праведне жите. Деякі додають, що світ сей очистить ся від усього лихого вогнем, і що після воскресенія мерт-

вих люде не будуть потребувати їди і не будуть кидати від себе тіни.

Із грецьких записів ми знаємо, що такому вірували Перси вже поперх 300 років перед Христом і, певно, до подібної віри дійшли були ще далеко давніше.

Така персидська віра годила ся з думками подібними до виложених вище, що тепер людям гірше жити, ніж було колись, за райських часів, або ніж живуть вони в райських сторонах, але все таки та персидська віра не лишала людей без надії: вона навчала їх бороти ся з лихом і подавала надію, що нарешті жерело всего лиха буде знищене. Сим персидська віра багато послужила людському поступови, бо Перси межі 550 і 336 роком перед Христом кермували усею західною половиною Азії, тай потому, хоть старе персидське царство розвалили Греки, тотя персидська віра лишила ся і з неї багато думок зайшло до инчих народів, межі ними і до Жидів.

Жиди напевно взяли від Персів думку про діявола — супротивника божого, через котрого буцім-то „увійшла в світ смерть.“ Такі слова находимо перший раз у жидівській книзі, що звеся „Премудрість Соломонова,“ але була писана вже не по старожидівському, а по грецькому, то є в усякім разі після того, як Греки у 330 році перед Христом завоювали персидське царство, котрому були піддані і Жиди

та поселили ся і в жидівській землі. Ще швидче Жиди могли взяти від Персів і оповідане про рай, через Вавилонян, бо в землі Вавилонян Жиди жили одного часу в неволі і там лишило ся багато Жидів і після того, як царь персидський Кир, 538 р. перед Христом увійшов до Вавилона та дозволив Жидам вернутися в їх землю. Ми розказали жидівське оповідане про рай в особній книжочці „Оповідання про заздрих богів.“ Порівнявши оповідання жидівське про рай та Адама і персидське про першу пару людей і про Джіма та єго Вар, видно, що Жиди багато змінили в персидських оповіданнях, відповідно до своїх думок про бога і світ, далеко нижчих як персидські.

У жидівським оповіданю говорить ся, що бог Яве зліпив першого чоловіка із землі, вдув єму через ніс душу, насадив для него рай город і сотворив звірів, а далі жінку з ребра чоловіка. В городі бог дозволив людям їсти всякі овочі, лише не дозволив їсти овочу з дерева знаня доброго і злого, кажучи, що як ізїдять вони овоч іє того дерева, то зараз умруть. Але вуж сказав жінці, що се неправда, а що бог Яве лише через те не велів їсти того овочу, аби люде не знали щò добре і зле та не стали такі, як боги. Жінка їла овоч і дала чоловікови, і за те Яве вигнав їх із райського города, прокляв землю, аби родила усяке терне, чоловіка присудив, аби жив із землі, працюючи

на рилі в поті чола, а жінку прокляв, аби родила в муках діти та аби муж був над нею паном. Не видно ясно с сего жидівського оповідання, чи спершу люде мали бути безсмертні, чи можна було їм йісти овочі з дерева життя, бо в початку сказано, що межи рослинами в райськім городі були дві: дерево життя та дерево знання; а далі, як уже розказано, що люде попойіли тих овочів, то говорять ся, що бог Яве сказав (певно, до инчих богів): „по правді, чоловік став як би один із нас, бо він тепер розбирає добро і зло; коби він ще не осмілив ся до того, аби зривати та йісти овочі з дерева життя; тоді він став би безсмертним“. Із сего можна виводити, що люде перше не йіли овочів з дерева життя і не були безсмертні. Се вже була би відміна від персидських оповідань.

Найголовніша відміна жидівського оповідання від персидських тота, що в персидських оповіданнях перший людський гріх — у брехні, в тім, що люде обернули ся до Арімана, яко до вищого бога, а в жидівськім оповіданю гріх — у непослушенстві божій волі, котра не давала людам знати добре і зле. Друга важна відміна тота, що в персидських оповіданнях у раю птиця виспіває божий закон, а в жидівськім оповіданю бог власне не хоче, аби люде знали добро і зло.

Далеко вище підняли ся Жиди в оповіданнях про своє будуще райське царство, і на

ті оповідання певно мали вплив і персидські оповідання.

3. Думки старих Жидів про їх будуще райське царство.

Жиди були невеличким народом, що жив у Азії, в стороні, котру звать Палестиною. Навкруги них жили теж невеличкі народи майже одної з ними мови. У 1000 році до Христа Жидам пощастило, під проводом царів Саула й Давида, повоювати сусідів і скласти велике царство. Давид поклав столицю того царства в Єрусалимі, де вивів твердиню на горі Сіонській, а потім син его Соломон збудував там храм для жидівського бога Яве, або, як его звать теперішні Жиди, Єгова. Царюванє роскошного Соломона було дуже тяжке для жидівського народа і після его смерти більша частина Жидів повстала против его сина і заклала собі осібне царство під старою назвою — Ізраїльське. Менча частина лишила ся при сині Соломона і звала ся царством Юдейським. У 720 році перед Христом Ізраїльське царство покорили могучі царі Ассирійців і забрали велику частину жидівського народу в полон, а в 588 році перед Христом царь Вавилону покорив і Юдейське царство, зруйнував Єрусалим і его храм, котрий Жиди називали домом бо-

жим, і заповнив багато Жидів у свою землю. В 538 році перед Христом, частина вавилонських поїв повликала до себе царювати сусіднього персидського царя Кира, а сей позволив Жидам вернути ся с полону в їхню землю і збудувати новий храм у Єрусалимі. Так і стало ся, хоть багато Жидів таки лишило ся у вавилонській землі.

Коли Жида були піддані персидським царям, то не мали вже свого вояцького, світського царства, а правили ними архиереї єрусалимського храму. Так само було й потім, коли персидську державу повоювали Греки під проводом македонського царя Александра (у 330 році перед Христом), тай далі, коли, після смерти Александра, державу его поділили межі себе его генерали і заклали нові царства, с погреченими урядами — Єгипетське та Сирійське, до котрого належав і Вавилон. Жида були піддані сим погреченим царствам, спершу Єгипетському, потім Сирійсько-вавилонському. Єгипетські царі сприяли Жидам, так що багато їх переселило ся в Єгипет, заобогатили торгом і збудували там собі навіть осібний храм. Для єгипетських Жидів були перекладені святі жидівські книги на грецьку мову, бо вони вже мало розуміли стару жидівську мову. (Від тоді погречені Жида стали звати жидівське святе письмо словом біблія, значить по грецьки книги). Тай у Палестині багато Жидів погречило ся, навіть єру-

Рай і Поступ.

салимські архиєреї. В 167 році перед Христом сирійський царь захотів зовсім погrecити Жидів, так аби й віру жидівську знищити, і наказав правити в єрусалимськiм храмі службу найстаршому грецькому богови Зевсови. Против сего повстала частина Жидів під проводом одної попівської родини, котру прозвали Маккавеями. Через незгоди в родині сирійських царів, та суперечки межі царями Єгипта й Сирії, Маккавеям пощастило відбити від Сирійців Єрусалим і храм та закласти царство, в котрiм царь був і архиєрєв.

Але незабаром те царство мусіло піддатися Римлянам. Остатні царі з роду Маккавеїв були не мудрі й не добрі, Жиди їх незлюбили. У 40 році перед Христом жидівське царство захопив у свої руки генерал остатнього царя Маккавея Ирод, родом навіть не Жид, що дуже підхлібляв ся Римлянам, будував храми грецьким і римським богам, хоть вибудував у Єрусалимі й храм жидівському богови, більший від старого. Жиди не любили Ирода, яко тяжкого для них царя і чужинця, а після Ирода стали панувати в жидівській землі просто римські урядники, і Жидам стало ще тяжче. Вони почали бунтувати ся против Римлян, і Римляне за те в 70 році після Христа зруйнували Єрусалим, багато Жидів забрали в полон, розпродали їх яко рабів, а багато инчих Жидів розбігли ся по великім римськiм царстві.

Від тоді Жиди не мають своєї землі, а живуть усе по чужих землях.

Се все треба пам'ятати, аби порозуміти те, що написано у святих жидівських книгах, котрі й християне мають за слово боже старого закону, та в книгах християнських апостолів, родом Жидів, або в Новім Законі.

Коли жидівські попи відбудували в Єрусалимі другий храм, за дозволом персидського уряду, і правили с того храму новою жидівською громадою, то вони й інші, спільні з ними письменні люде, списали помалу старі й нові жидівські звичаї в книги закону, додавши до них і свої думки про бога, людей і громаду. Закон той написаний був ніби яко слова Єгови, переказані давно через пророка Мойсея, і жидівські письменники навчали, що Жиди власне через те й утратили велике царство Давидово, що царі й люде того царства не слухали закону Мойсеевого та кланяли ся чужим богам. За те ніби бог Яве покарав Жидів; але нарешті він змилосердив ся і привів назад у Єрусалим тих Жидів, що покаяли ся, пішли за попами, і він зробить їх іще щасливіщими, коли вони будуть слухати закону божого, що їм передають попи та пророки.

Треба сказати, що таке були у Жидів люде, котрих у нас звать пророками.

Спершу то були такі люде, котрих Жиди звали видющими, значить подібні до наших ворожбитів, що буцім то можуть знати, де ділося щось таке, що пропало, можуть лічити хобри чудодійними способами і таке инче. Такі люде у Жидів иноді збирали ся до купи, молили ся богу, співали і при тім грали на музичних інструментах, танцювали і так розгорячували ся, що вигукували й иноді падали на землю, як хорі. (Про се можна найліпше довідати ся, прочитавши в першій біблійній книзі Самуїла голову 9, стихи 1 — 14, гол. 10, ст. 5—6, 9—16, гол. 19, ст. 20—24). Отсе вигукуване Жиди прозвали словом *нивіойс*, те слово перекладено на грецьку мову словом *лялейн*, котре перекладено на нашу мову не дуже докладно словом пророкувати, бо власне слово пророк по жидівськи значило: той, хто вигукує. Жиди думали, що тоті вигуки доходять до бога скорше як звичайна мова, та що в тих вигуках бог через пророків передає свою волю. Потому виробили ся у Жидів такі пророки, що складали свої вигуки в довші вірші, а нарешті стали вписувати їх у книжки. Деякі с тих книжок зібрано до купи в жидівську біблію і тепер ми зємо їх пророцькими книгами.

В таких книгах пророки говорили від лица божого, навчали закона, страхали карами божими тих, хто не буде слухати їх науки, обі-

цяли від бога надгороди послухним, при тім згадували щасливі й нещасливі пригоди, які були з Жидами давно, натякали на сучасні пригоди, обіцяли будучину, перемішуючи при всім тім дійсне з вигаданим. Нові пророки переписували такі старі писаня, додаючи до старого нове, або писали зовсім нові книги від імени старих пророків. Через се все тепер дуже тяжко порозуміли докладно ті книги, що вписані в біблію, яко книги пророків; тяжко наприклад розібрати те, що говорить ся про дійсні пригоди в старих жидівських царствах, а що про пізніші пригоди, а знов що видумано, яко байку, аби нею навчати людей закона, котрий проповідували пророки, яко закон божий.

Ми тепер скажемо тільки про те, що говорить ся в жидівських пророцьких книгах про будуще жидівське царство.

Хоть під Персами та погреченими єгипетськими царями Жидам було жити не зле і в усякім разі жили вони спокійно, то все таки гірко їм було згадувати про старе своє царство часів Давида, незалежне від чужих, і царство те почало їм показувати ся навіть більшим і славнішим, ніж воно було дійсно. Жиди все таки не тратили надії, що те царство поверне ся, з волі божої. В часи-ж боротьби з сирійськими царями та в часи підданства Римлянам жидівські спомини й надії мусіли ставати горячіші. Далі навіть те, що Жиди жили

під персидськими та погреченими єгипетськими царями спокійно, як інші народи навкруги них, розвивало в них думку, що мир і ліпший ніж війна. То вони с тим більшою ненавистю згадували про старих своїх ворогів, войовницьких царів ассирійських та вавилонських, що вбивали стілько народу. Пізніше жидівські писателі почали думати, що як поверне ся знов царство Давидово, то воно вже буде не дике, як царство ассирійське та вавилонське, а мирне. Бачучи неправду в громадським житю, жидівські писателі надіяли ся, що в будущім царстві Давидовім того не буде, а уряд буде зовсім праведний.

Так надіяли ся складачі пророцьких книг, що на всій землі настане мир і правда, коли в новім царстві запанує закон їхнього бога Єгови. А сего бога Жиди вже почали вважати за всесвітнього від тоді, як цар персидський Кир увійшов до Вавилону і позволив Жидам вернути ся з вавилонської неволі в свою стару землю; Жиди побачили в тім, що їхній бог кермує й чужими народами: Вавилонянами, Персами, всім світом. Такі думки про єдиного, або хоть найстаршого, всесвітнього бога появляли ся вже і в інших народів навіть скорше, ніж у Жидів, напр. у Єгиптян, Вавилонян, Персів, Греків. Звісно, що кождий нарід давав тому всесвітньому богови імя свого бога. Тепер, після того, як Жиди вернули ся з Вавилону в свою

стару землю, просвічені люде mezi ними почали надіяти ся, що колись усі народи пристануть до їхнього закону, котрий так виправдив ся щасливою для Жидів руїною вавилонського царства. Така надія підпирала ся тим, що дійсно і в тих чужих сторонах, де жили Жиди, і в Палестині, де серед Жидів почали жити, від часів грецьких царів, і чужинці, багато чужих пристало до жидівського закону.

С такими новими думками складачі пророцьких книг написали багато справді прекрасних, людяних річей про будуще жидівське царство, хоть понаписували немало й лютих слів ненависти до ворогів жидівського народу і до таких Жидів, що відпадають від батьківських звичаїв та попівських законів.

У книзі пророка Іоїла розказує ся як чужинці нападають на Жидів, так як сарана налітає на поле. То допустив бог Яве, аби Жиди каляли ся та вернули ся до єго закону, а як вони покають ся, то настане день Єгови: сонце потемніє, місяць стане кривавий, і Яве почне судити народи, що давили Жидів, продасть їхніх хлопців і дівчат Жидам, аби ті перепродали їх инчим, і спустошить землі тих народів.

Найцікавіщі образи про суд Єгови над народами та про будуще жидівське царство находимо в книзі, котра зве ся книгою пророка Ісаї і котра властиво є збіркою пророцьких

віршів, писаних у різні часи і різними людьми. В однім такім віршу Яве змальований вояком. Пророк питає его: „Чого се твоя одежа червона, так як би то ти ходив коло машини, що видає вино?“ „Еге, відповідає бог, я давив машину сам. Я топтав народи в гніву моім, я давив їх у моїй ярости, я випустив кров їх на землю (Ісаї, голова 63, стихи 1 — 6).

Далі в тійже книзі розказує ся, як Яве летить мов буря, в огни, з мечем, судити народи (голова 66, стихи 15 — 16), а ще далі про те, як возвеличить Яве над усіма народами тих Жидів, що покають ся, і як покарає непокірних его законowi: Яве каже: „Настане хвиля, коли зберу я всі народи, нехай побачуть мою славу ... пішлю післанців до усіх народів, що перше й не чули про мене — і ті прокажуть мою славу межі народами, і приведуть з усіх чужих сторін братів ваших (Жидів), яко дарунков для мене, Єгови: на конях, у возах, у ношах, на мулах, на верблюдах, до моєї гори святої, Єрусалиму. Із них я виберу собі поців. І як стояти муть передомною небо нове і нова земля, що я сотворю, так і рід ваш житиме від місяця до місяця, від суботи до суботи (вічно). Всі люде прийдуть, упасти ниць перед вами, а вийшовши (з Єрусалиму) побачать трупи непокірних мені і червяк у них не вмере і вогонь їх не потухне і будуть вони на страх усім“ (Гол. 66, ст. 18 — 24).

Остатні слова значать, що трупи непокірних законови Єгови лишать ся коло Єрусалиму на віки не поховані: черви їх їсти муть і вогонь, що ним давно деякі народи палили трупи, палитиме їх, але не спалить. Потому християнські вчителі витовмачували сі слова так, що буцім то тут говорить ся про пекло, де тіла грішних припікатиме вогонь, а про червяка казали, що се совість, спомини про гріхи, що гризти муть душі грішних. Долина та коло Єрусалиму, де мали лежати, в уяві пророка, непоховані трупи ворогів жидівського народу, називала ся по жидівськи ге-Гінно м, Гінномська долина, а християне зробили с того грецьке слово геенна, до котрого додали слово вогненна, і та геенна почала у них значити пекло, де мучити ся будуть грішні після суду божого. Таким чином се слово геенна, що властиво нічого не значить, бо перекручено з жидівських двох слів, тепер уживає ся в мовах усіх християнських народів для ознаки пекла.

Подібним способом пізніщі вчителі жидівські (рабіни), а потім і християнські витовмачували все святе письмо, і таким способом витовмачують єго у нас попи і доси, — не так, як се роблять тепер світські вчені.

Світські вчені беруть слова кожної книги в звязку з цілою книгою і доходять до того, при яких обставинах, у який час писана була

книга, які погляди мав той, хто писав єї. А попівське витовмачене виходить с того, що біблійні книги — слово боже, сказане на всі часи і віки, та при тїм вириває с тих книг осїбні кусники, без звязку з цілою книгою, і прилагоджує йїх до своїх поглядів. По такому способу можна в кождїй книзі найти все, що кому хоче ся.

У другім місці книги пророка Ісаїї говорить ся докладніше про те, як возвеличить Яве Жидів над инчими народами. Яве говорить до Єрусалиму, столиці жидівського царства:

„Чужинці знов відбудують твої стїни і царі йїх підуть служити тобі, бо в гнїві моїм я тебе вдарив, а в ласці моїй я змилосердив ся над тобою. Ворота твої будуть отворені все, день і ніч не будуть замикати ся, аби впускати скарби чужих народів і йїх царів, що йїх провадити муть яко полонених. Бо вони пропадуть, ті народи й царства, що не схотять тобі служити! Красота Ливана (лісів на горах Ливанських, коло жидівської землі) прийде до тебе, ципариси, явори, сосни, все разом, аби вкрасити місце, посвячене мені (храм Єрусалимський), аби я дав славу тому місцю, де відпочивають мої ноги. Сини твоїх гнобителів прийдуть перед тебе с поклонами, і ті, що проклинали тебе, поклонять ся перед пятами твоїх нїг... Ти ссатимеш молоко всіх народів і груди царів годуватимуть тебе, —

і ти признаєш, що я, Яве, я твій спаситель, твій увільнитель. Замість міді я покладу (у тебе) золото, замість заліза покладу срібло, а мідь на місце дерева, залізо на місце каменя. Старшим над тобою я поставлю мир, а урядником — правду. Не буде в стороні твоєї мови за провину, ані за руїну. Стіни твої ти зватимеш Спасінєм, а ворота твої — Славою. Не сонце світитиме тобі в день, не місяць сиятиме тобі в ночі: Яве світитиме тобі вічно, твій бог буде тобі світлом!“ (Ісаїї, гол. 60, ст. 10—21). Трохи далі в тійже книзі Яве говорить Жидам: „Чужинці пастимуть ваші стада, сторонні люде будуть вашими хліборобами і виноробами, а ви будете попами Єгови, вас зватимуть слугами нашого бога, ви вживатимете богацтво (чужих) народів, ви вбирати ся мете в їх окраси, — за сором ваш ви матимете подвійну надгороду.“ (Гол. 61, ст. 6 — 7).

Далі ось як чудово малює ся будуще життя Жидів: Яве говорить;

„Дивіться, я сотворю нове небо і нову землю; про минуле не буде й спомину... Дивіться, я сотворю Єрусалим, повен веселости, і нарід єго, нарід радісний, і сам я хочу радувати ся Єрусалимом і мати приємність, дивлячи ся на мій нарід“.

„Там не буде вже чути плачу, ні викликів суму. Там не буде вмирати дитина новороджена, ні старий перед віком. Наймолодче

вмиратиме у 100 років, і лише в сто років проклятий буде грішник. Хто там покладе дім, той житиме в нім, хто посадить сад, той йістиме плід его . . . Вік народу мого буде довгий як вік дерева, і вибрані мої вживатимуть плоду від своєї праці. (Завважмо, що в часи написання сих слів, Жиди ще не знали думки про безсмертність душі, ні про надгороду або кару після смерти; за найвище людське щасте тут виставляє ся — довгий вік на землі та вживанє плоду від своєї власної праці). Вовк і ягня будуть пасти ся вкупі, лев йістиме солому, як віл, змія годувати ся ме порохом, не буде робити нічого лихого, не буде робити кривди на всій моїй святій горі“ (Сіоні, де був збудований Єрусалим) (Гол. 65, ст. 17—25).

Думки подібні до остатних, іще докладніше розказані в першій голові теперішньої книги Ісаїі, лише с тою відміною, що тут райське житє обіцяє ся не самим Жидам, а всім народам, що пристануть до жидівського закону:

„Під кінець днів (сего світа) настане таке, що гора дому Єгови підоймєся яко голова всім горам і возвисить ся вище всіх горбів, — і всі народи побіжать туди, і купа народів прийде та скаже: ходім, вийдемо на гору Єгови, до дому бога Якова, нехай він покаже нам свої дороги, аби ми ходили его стежка-

ми!“ (Завважмо, що жидівські вірші були в тім, що одна думка висказувалася на два способи. Найліпше се видно у псалмах). Бо з Сіона прийде наука і слово Єгови з Єрусалиму, він буде судя над народами і купі народів наваже свої присуди. І покують вони з мечів своїх чересла до плугів, а зо спис своїх ножі до садів. Один нарід не буде знимати меча проти другого і не знатимуть вони більше війни“. (Ісаї, голова 11, ст. 1—4. Таке саме написано і в пророка Михея, гол. 4, ст. 1—4.) Трохи далі, подібне жите обіцяє ся тоді, коли обновиться царство Давидово.

„Вийде гиялка від пня Єссея (батька Давидового), парось побіжить від єго кореня; на ній ляже дух Єгови, дух мудрости й розуму, дух поради й сили, дух знаня й страху перед Єговою; він буде радо бояти ся Єгови; він не буде судити по поверховним ознакам, не буде робити вироків по чуткам, але судитиме слабших по правді і даватиме вирок по справедливости для простіших людей. Він битиме країну дозою свого рота (словом) і духом губ своїх вбиватиме злочинця, і правда буде поясом єго стегон, а вірність поясом єго боків. Тоді вовк житиме побіч вівці, пантера ляже коло козеняти, молодий віл, молодий лев і ситий баран житимуть у купі, корова буде пастися коло ведмеда і йїх діти лягатимуть у купі, і лев йїстиме солому, як і віл. Дитин-

ка буде гратися коло нори гадюки-віпери, немовлятко встромлятиме руку в нору василиска (ящірки, котру вважали за ядовиту. (Гол. 11, ст. 8 — 9).

Пророцькі книги не враз кажуть про те, під чим проводом настане райське царство: одні говорять (як видно з повщих слів) про царство Давидового потомка, другі про царство самого Давида, котрого воскресить бог, треті кажуть, що царюватиме сам бог. Варто особно звернути увагу на те, як виставляє ся будуще жидівське царство в книзі пророка Данила, писаній коло 160-го року перед Христом, підчас повстання Жидів проти погреченого сирійського царства. Тут розказує ся між инчим, що Данилови привиділося чотири страшні звірі, що виходили з моря, а потому перед богом, що сидів у постати старого віком, появился син чоловічий, то є по біблійному чоловік; старий віком дав тому синові чоловічому „панованє, славу, царство і всі народи“. Народи, каже далі та книжка, і люде всіх мов служитимуть єму, і царство єго не буде зруйновано ніколи. (Данило, голова 7, ст. 1—14).

Як видно з дальшого подібногож оповіданя тої самої книги (гол. 8), чотири звірі значать чотири царства, що панували в Азії, особливо над Жидами, і з них остатнє — грецьке, а „син чоловічий“ то нарид жидівсь-

кий, що его царство настане після него і буде вічне. Потому християне повернули се місце книги пророка Данила на Ісуса Христа.

Ще треба завважати, що коли скінчило ся і те жидівське царство, що були обновили Маккавеї, то Жиди стали ждати budouщого царства за приводом особи, котру почали звати Царь Мессія, або по грецьки Христос, то е по нашому Помазаний. Се слово вживає ся і в жидівській біблійі, але там воно прикладає ся до всякого жидівського царя, або первосвященника (Самуїл, книга I, гол. 2, стих 10; Псалом 2, ст. 2.) і раз навіть до чужого персидського царя Кира (Ісаїі, гол. 45, ст. 1), бо в Жидів був звичай виливати на голову трохи оливи тому, кого клали найстаршим. Коли скінчило ся жидівське царство під римською державою, то Жиди почали звати будуще райське царство, котрого вони ждали, царством Мессії, Христа. Так се слово в новім розуміню перейшло в пізніці, після-біблійні книги жидівські тай християнські, і в звичайній жидівській мові в часи римського панованя над Жидами, слова: царство Боже, царство сина Давидового, і царство Мессії або Христа значили то само.

Нарешті треба тут згадати ще про одно місце с пророцьких книг. Се місце перше не мало нічого спільного з вірою в будуще райське царство Мессії, але потім Жиди і христия-

яне витовмачували его так, що воно тичить ся до того царства. Воно находить ся в книзі пророка Езекіїла.

Пророк говорить про головну річ для всіх біблійних книг, про те, як Ассирійці та Вавилоняне зруйнували жидівські царства, і як потім Яве, змилосердивши ся, обновив царство в Єрусалимі, — але як звичайно в пророцьких книгах, пророк говорить про се, що ніби воно має ще бути, він ніби се прорікає наперед. Між инчим там сказано таке:

„Рука Єгови торкнула мене і повела мене у вітрі (у Жидів слово *ріях* значило і вітер і дух) і поставила мене серед рівного поля, що все було вкрите кістками . . . і вони були всі сухі. І він мені сказав: „сине чоловічий (чоловіче!), чи можуть ожити сі кістки!“ І я відповів: „пане, Яве, се ти знаєш!“ Потім він мені сказав: „гукай (пророкуй) над сими кістками і скажи їм: ой ви, кістки сухі, слухайте слово Єгови! Ось що каже пан, Яве, сим кісткам: „дивіть ся, я впущу в вас дух, аби ви жили, я накладу на вас нерви, вкрию вас мясом, обгорну вас шкірою, владу в вас дух, аби ви жили і признали, що я — Яве“.

„І я гукав, як було звелено мені, і став великий шум, поки я гукав, і с трясотом кістки сцілили ся одна з одною. Дивлю ся, а на них нерви; потім вони покрили ся мясом, а зверху огорнула їх шкіра, але не було в них духа. Тоді він (Яве) сказав мені:

„гукай на дух, гукай, сину чоловічий, і скажи духови: ось що говорить пан, Яве: ходи сюда, душе від чотирох вітрів і дуй у сі трупи побитих людей, аби вони ожили“ (старі Жиди думали, що те, щó тепер звуть душею в людях, то або кров або диханє, воздух, — через те тут і викликає ся дух від чотирох вітрів. Думку про душу, яко про щось зовсім безтілесне, ненамацне, тай про такогж бога, взяли Жиди вже пізніше від Греків). І я гукав, як він мені звелів, і дух увійшов у них, і вони ожили, встали на ноги, — велика, велика купа.

„Тоді він мені сказав: сину чоловічий! сі кістки — то рід Ізраїльський (Жиди). Вони кажуть: „наші кістки висхли, наша надія підтята, ми пропали!“ Отже ти гукай і кажи їм: ось що говорить пан, Яве: дивіть ся, я отворю ваші домовини і виведу вас із них, народе мій, я вас знов приведу в землю Ізраїльську, аби ви пізнали, що я Яве, коли я отворю ваші домовини і виведу вас із них, народе мій! І я вкладу в вас дух мій, аби ви ожили, і я вас верну в вашу батьківщину, аби ви пізнали, що я, Яве, як казав вам, так і зробив“. (Езекиїл голова 37. Се місце мав на думці Шевченко пишучи своє „Посланіє“ до Шафарика).

Тут очевидно говорить ся образно про обнови жидівської громади після полону. Але потім у Жидів появила ся думка, певно взята від Персів, що колись, як настане їх райське Рай і Поступ.

царство, то і мертві Жиди встануть, праведні на вічну славу, а неправедні на вічний сором. (Перше ся думка висказана була в книзі пророка Данила, гол. 12. ст. 1). По малу і виписане місце з книги пророка Езекііла стали товмачити так само, і багато Жидів почали ждати, що коли прийде Мессія, то буде й воскресеніє мертвих. Так вірували ті с письменних Жидів, що їх звали фарисеями, то е осібними, бо вони хотіли визначати ся від усіх людей, остро виконуючи обряди й приписи церковні, тим часом як инчі, котрих звали садукееями (від імени Садоків, поважиної попівської родини), і котрих було багато власне серед жидівських попів, уважали віру в воскресеніє мертвих та в безсмертну душу, за новину, котрої не знав ані старий закон, ані старші пророки (книгу пророка Данила Жиди не клали межі пророцькі книги). Такі незгоди настали межі садукееями і фарисеями власне перед появою Ісуса й віри християнської, котра взяла від фарисеїв думку про воскресеніє мертвих.

Коли порівнати виложені вище думки жидівських пророків про будуще жидівське райське царство с персидськими думками про будущий рай, то видно в них і подобенства і відміни. Про подобенства нема що багато говорити, бо їх видно ясно. А з відмін ми вкажемо на на головну: в персидських оповіданях натискає ся більше на жите всего мира, людського

і нелюдського; в персидських оповіданнях і ворог, що на останку буде зломлений, то противник світлого і доброго бога — темний бог. А в жидівських надіях говорить ся більше про людей, головно про Жидів; тут вороги, що будуть побиті на останку, то вороги жидівського народу і жидівського закону. Ось чому жидівські надії вужчі від персидських, хоть за те більше звертають уваги на громадське жите, і тому придатніші для простіших людей.

Опісля Жиди почали більше подавати ся впливови чужих, просвіченищих народів. Так вони взяли від Персів думку про супротивника божого — діавола, від котрого пішла смерть і лихо по всему світу; взяли від Греків думку про безсмертну душу людську, яко головну частину людини, важнішу від смертного тіла, тай думку, що бог не істота подібна до людини, хоть і дужча, але світовий дух, чи розум, що не має ні кінця ні форми. Окрім того бодай частина Жидів, перемішавши ся с чужинцями, переставала вірити в можливість жидівського царювання над инчими народами.

З сего всего вийшли помалу значні відміни в жидівських думках про будуще царство. Сі відміни виявили ся рішучо вже в християнських книгах, писаних саме перед другою руїною Єрусалима у 70 році після Христа і пізніше.

4. *Думки християн про царство божє і царство небесне.*

По мірі того, як палестинським Жидам ставало все тяжче жити в римськїм підданствї, серед них зростали два напрямки відповідні до пророцьких думок про будуще велике жидівське царство. Перший напрямок ішов до того, аби повстати против Римлян з надїєю на поміч божу, а другий перемїняв самї основи думок про будуще царство жидівського Помазанника (Мессїї, Христа). С першого напрямку вийшло скілька жидівських повстань, остатне з них скінчило ся руїною Єрусалима у 70 р., після Рїздва Христового. Другий напрямок привів до нової віри — християнської.

Ще в пророцьких книгах лучають ся наріканя не на чужинців, що тиснуть Жидів, а на самих Жидів: попів, царів, судив, богатирів, що кривдять бідних, вдів, сирїт. Окрім того декуди в пророцьких книгах нарікає на Жидів, що у них служба богови лише в празниках та службах церковних, у жертвах, постах та инчих обрядах, а не в тїм, аби бути милосерними та справедливими людьми. В кількох місцях пророцьких книг, наприклад у книзі пророка Ісаїї, бог каже навіть, що він не хоче тих празників, тих служб, тих постів; що він навіть ніколи не наказував того, а хоче

милости та правди. В першій голові книги того пророка бог каже, що він відвертає очи від приносів ему, від церковних служб, а замість них домагає ся: „вчіть ся робити добро, шукайте справедливости, помагайте придавленому, давайте право сироті, бороніть вдову“! А в голові 58 бог каже, який піст ему любий: „розв'язуй ціпи, що наклала злість, роспутуй посторонки неволі, увільняй придавлених і ломи усяке ярмо (на людях), діли ся хлібом із голодним, пускай у хату твою нещасливих, безпритульних; коли бачиш голого, накрій его і не відвертай ся від людини, подібної тобі“.

Певно, що ближчі стосунки Жидів із чужими народами вменчили у розумніщих із них стару пошану до обрядових приписів по-півського закону, а висунули на перед такі нові думки про те, що богови треба не жертви, приносу і посту, але милости і правди до всіх людей, своїх і чужих.

Із таких нових думок про службу богови мусіли виростати і нові думки про царство Давидово, або царство боже. Звісно, в світі людським ніщо різко не ділить ся одно від одного, то і в Жидів старі й нові думки про царство Давидово жили довго побіч себе і перемішували ся одні з одними.

Можна сказати, що рішучо нові думки появили ся в словах Івана Хрестителя, що був трохи старший від Ісуса Христа. На лихо, ми

мало знаємо про сего мужа, бо і в жидівських книгах і в християнських євангеліях говорить ся про него не багато. В тих книгах сказано головно, що він проповідував Жидам, що наближило ся царство боже та аби вони покаяли ся за гріхи і на знак того, що вони житимуть по новому, він хрестив їх у ріці Йордані, то є казав їм поринати у воду. (Грецьке слово баптідзеїн, котре у нас перекладає ся словом хрестити, не має нічого спільного с хрестом, а значить просто поринати у воду). Через се Івана і назвали Хрестителем. У євангеліях сказано, що він навчав людей, котрі питали єго, що їм робити, так: „Хто має дві одежині, нехай дасть тому, хто не має, а хто має харч, нехай робить так само“ (Євангеліє Луки, голова 3, стихи 10 — 11). Але попри се Іван Хреститель і єго ученики вповняли всі старі приписи жидівського закону, особливо пости; через те в євангеліях сказано, що Ісус, хоть дуже шанував Івана так що навіть буцім то хрестив ся у него, але мав проповідь Івана за „нові латки на старій одежині“ та за „вливанє нового вина у старі мішки“. (Жиди держали вино у шкіряних пішках). Із сего вже можна виводити, що сам Ісус, коли почав після смерти Івана, (котрому царь Ирод Менчий казав утяти голову) проповідати теж про „царство боже, що наблизило ся“, то мав новіші думки про се царство і про те, як до него ладити ся.

В євангеліях розкажує ся, що з усіх заповідей жидівського закону Ісус уважав потрібними, аби ввійти у царство боже, лише дві: люби Бога і люби ближнього. (Словом ближній перекладає ся звичайно жидівське слово раєху, котре по нашому значить власне сусіда, земляк. Спершу жидівський закон велів Жидам бути справедливими лише для Жидів і любити лише Жидів, земляків. Потому в жидівській мові те слово почало вживати ся в розумію кожного, с ким Жид мав діло, а нарешті стало значити кожду людину. Християне так і розуміли се слово і товмачать єго так, що треба любити кожду людину). Все инче, особливо приписи про обряди, пости і так далі, Ісус лехковажив.

Найліше се видно з оповіданя в євангелію Марка, найстаршому і найдокладнішому з усіх. З оповіданя сего видно найліпше й те, який вплив мала проповідь Ісуса на людей:

„Один книжник приступив до Ісуса і спитав єго: яка перша з усіх заповідей? Ісус відповів єму: перша з усіх заповідей така: слухай Ізраелю (народе жидівський): Пан Бог наш є пан єдиний, то ж полюби пана Бога твого всім серцем твоім і всею душею твоею і всім розумом твоім і всею силою твоею; се перша заповідь.. (Второзаконіє голова 6, стихи 4 — 5). Друга подібна їй: „полюби ближнього твого,

як самого себе. Другої більшої від сих заповідей нема". (Левити, гол. 18, ст. 18).

„Книжник сказав єму: добре, Учителю! правду ти сказав, що один є бог і нема другого, окрім него. Тай любити єго всім серцем і всім розумом і всею душею і всею силою, і любити ближнього, як самого себе — се більше (важніше) від усяких всеспалювань і жертв (Жиди приносили в свій храм худобу і домашні птахи, в дарунок або жертву богови; і там попи аби спалювали м'ясо їх зовсім, або частину, і як палили всю худобу, то се звало ся: всеспалінє). Ісус бачучи, що він розумно відповів, сказав єму: ти не далекий від царства божого". (Євангеліє Марка, гол. 12, ст. 28 — 34).

Чуючи від Ісуса, що наближає ся царство боже, багато Жидів мусіло зрозуміти се по старому, що скоро мусить обновити ся царство Давидово, і самого Ісуса вважати за Мессію-Христа, Помазанника, жидівського царя, котрого тоді багато Жидів ждали. Євангелія розказують, що багато людей звало Ісуса в лице „син Давидів,“ і що сам Ісус мав себе за Христа. З того, що римський намістник написав над шибеницею, на котрій распято Ісуса, вину єго: *Жидівський царь*, можна бачити, що справді римський уряд налякав ся жидівського бунту за приводом Ісуса.

Але тепер дуже тяжко говорити зовсім докладно про жите й науку самого Ісуса, бо в тодішніх римських книгах записано лише про єго кару на смерть, а християнські євангелія написані були аж у кількадесять років після єго смерти, вже після того, як Римляне зруйнували Єрусалим і християне розійшли ся по других місцях і вже в людській пам'яті забуло ся і перемішало ся багатю с того, щю було дійсно в Єрусалимі і в жидівській землі.*) Через те чотири євангелія, котрі тепер християне вважають за певні розказують жите і слова Ісусові не однаково. По ним не можна довідати ся докладно навіть про те, в якім році родив ся Ісус.

Треба, знати, що тоді в Римській державі, котрій була піддана і жидівська земля, роки лічили від збудованя Риму, а ми тепер лічимо власне від Ісусового Різдва. Один учений монах уже в 600 р. після Христа вирахував, що буцім то Ісус Христос родив ся у 754 році від збудованя Риму, і сей рахунок прийняли християне, так що і ми тепер кажемо, що Рим збудований був у 753 році перед Христовим Різдром, що цісар Август, за котро-

*) Рівнаючи чотири євангелія, теперішні найученіші богослови думають, що найстарше і найдокладніше з них євангеліє Марково, а за ним ідуть: Лукино, Матвієво і нарешті Іваново, котре дуже відміняє ся від трьох перших.

го родив ся Ісус, почав правити Римом у 30 р. перед Хр. Р. а вмер у 14 році після Хр. Р. Отже в євангеліях від Луки та Матвія говорить ся, що Ісус родив ся при царі Ироді не багато перед его смертю. А с певних жерел ми знаємо, що Ирод умер у 750 р. після збудованя Риму, значило би, що Ісус мусів родити ся коло 748 р. після збудованя Риму, то є на пять років скорше ніж у нас звичайно рахує ся. А побіч того в євангелію Луки говорить ся, що Ісус родив ся тоді, коли римський начальник Квірін списував усіх Жидів. А с певних римських жерел ми знаємо тепер, що той спис був роблений у 760 р. після збудованя Риму. Таким чином, межі двома євангельськими звістками про Ісусове Різдво, навіть межі звістками одного євангелиста, виходить різниця на цілих 14 років. Подібні незгоди найдемо не раз, коли будемо пильно рівнати звістки євангелій про Ісуса, бо кождий євангелист писав по споминам та переказам, які дійшли до него, а окрім того зовсім не мав на цілі написати докладно жите Ісусове, лише хотів примірами с того жита доказати свої думки про віру. Окрім того в списки євангелій пізніщі переписувачі довго приписували і своє.

Найстарші християнські писаня се перші чотири листи с тих, що означені яко листи апостола Павла, котрі певно писав таки він сам (Лист до Римлян, два до Коринтяв, один до

Галатів; инчі ледви писав сам апостол Павло, бо в них лучають ся инакші думки ніж у перших чотирьох) В тих перших чотирьох листах ми бачимо, щó думав апостол Павло та его ученики перед 69 р. по Р. Хр., коли приймають, що апостол Павло, був замучений у Римі. Апостол Павло часто говорить про воскресеніє мертвих і про царство боже. Він думав так як фарисеї, то є ті Жиди, що вірили в воскресеніє мертвих. (В Діях апостольских, гол. 23, ст. 6 — 9, апостол Павло говорить навіть перед Жидами: „я фарисей, син фарисея, — за віру в воскресеніє мертвих мене судять,“ — і фарисеї боронили его). Апостол Павло лише додає до сеї фарисейської віри таку, що Ісус, „син Давидів по тілу, син божий по духу, вмер за гріхи наші, але бог воскресив его,“ і тим дав знак, що і всі мертві „воскреснуть нетлінні, а живі стануть нетлінними“. Апостол Павло навчав далі, що се стане ся, коли Христос знов прийде на землю і „буде царствувати, поки не покладе під ноги свої всіх ворогів, — послідний же ворог знищить ся смерть, а потім буде кінець, коли Христос передасть царство богови й вітцєви, коли перемінить усякий уряд і всяку власть і силу“. (Дивіть ся у першім Листі до Коринтян, гол. 15, стихи 42, 51, 52, 23 — 28). Побіч сего апостол Павло навчав, що „буде день гніву і суду праведного від бога, котрий

дасть кожному по ділам вго: тим, що постійністю в добрім долі шукають слави, чести і безсмертя, дасть житє вічне; а тим, що впирають ся і не покоряють ся правді, а віддають ся неправді, дасть ярість і гнів (Лист до Римлян, гол. 2, ст. 2, 5 — 8). Апостол Павло думав, що Христос повинен знов прийти дуже швидко (перший Лист до Коринтян, гол. 7, ст. 29). Апостол Павло ще говорив про те, що „наш земний дім ся халупка, розвалить ся, та що ми маємо від бога дім на небі, дім нерукотворений, вічний“ (другий Лист до Коринтян, гол. 5, ст. 1) і що він знав чоловіка, котрий був піднятий до третього неба — чи в тілі, чи без тіла, не знаю, каже, бог знає, — що, він був піднятий у рай і чув незреченні слова, котрих людині не можна переповісти.“ (Другий Лист до Коринтян, гол. 12, ст. 2 — 5). В инчім місці апостол Павло говорить про вишній Єрусалим, в котрім ми будемо жити яко вільні сини, і котрий всім нам матір“ (Лист до Галатів, гол. 4, ст. 22 — 26).

Певно, для апостола Павла дім небесний, рай на третім небі і вишній Єрусалим було все одно, — місце, де житимуть праведні християне після царства Христового і суду божого.

В євангеліях говорить ся часто устами Ісуса про „царство боже“, або „царство небесне“, як воно зве ся в євангелію Матвія, —

котре „наближає ся до людей“ і для котрого люде мусять покаяти ся, але в ріжних місцях говорить ся про те царство не однаково. Так в євангелію Луки розказує ся, що як фарисеї спитали Ісуса, коли прийде царство боже, то він відповів їм: „не прийде царство боже примітним способом і не скажуть: ось, воно тут, або он там, бо царство боже в середині вас“ (Євангеліє Луки, гол. 17, ст. 20 — 21). Сі слова мусять значити, що царство боже в серці праведного. Так тепер дехто і розуміє сю справу. До такої думки приводять і такі слова Ісуса в євангеліях як напр. що царство боже росте немов дерево з зерна, або немов хліб заквашений у діжці (Євангеліє Луки, гол. 13, ст. 18 — 21). Але побіч таких слів находимо й інші, в котрих царство боже то осібне місце, де „живуть Авраам, Ісаак і Яков, і всі прироки і куди придуть праведні з усіх кінців світа і там ляжуть,“ як на пирі, і куди „господар не пустить неправедних, прогнавши їх у друге місце, де буде плач і скрегіт зубів“ (Євангеліє Луки, гол. 13, ст. 21 — 29).

За те зовсім виразно говорять євангелія про воскресеніє мертвих і про те, як Ісус Христос, котрого вони звать словами Син чоловічий, взятими с книги пророка Данила, де так звав ся образ жидівського народу, — прийде, після мук, смерти і воскресенія, знов на землю судити людей.

Найдокладніше розказує ся про такий суд в євангелію від Матвія :

„Як блискавка виходить зі сходу та сияє аж до заходу, такий буде і прихід Сина чоловічого. Зразу сонце померкне і місяць не даватиме свого світла, і зорі попадають із неба і сили небесні захитають ся. Тоді явить ся ознака Сина чоловічого на небі, і заголосять усі народи землі і побачать Сина чоловічого на небі, що йтиме на хмарах небесних із великою силою та славою. І пішли він ангелів своїх з голосним гуком трубним і позбирають вони вибраних ним (праведних) від чотирох вітрів, від кінців неба до кінців его (Євангеліє Матвія, гол. 24, ст. 27 — 31).

„Як же прийде Син чоловічий у славі своїй і всі святі ангели з ним, тоді сяде він на престоли слави своєї. І зберуть ся перед ним усі народи і відлучить він одних від одних, як пастух відлучує вівці від козлів, і поставить вівці по правиці в себе, а козлів по лівиці. Тоді скаже цар (Син чоловічий) тим, що по правиці: „Прийдіть, благословенні Вітцем моім, осягніть царство, приготовлене вам від основаня світа: бо я голодував, і ви дали мені їсти, був жаден, і ви напоїли мене; був чуженицею, і ви прийняли мене; був голий, і ви одягли мене; хорував, і ви відвідали мене; був у темниці, і ви прийшли до мене“. Обізвуть ся тоді до него праведні, кажучи :

„Пане, коли ми бачили тебе голодного і нагодували, або жадного і напоїли? коли ми бачили тебе чуженицею і прийняли? або голого і одягли? Коли ми бачили тебе недужого, або в темниці, і прийшли до тебе?“ І обізвавши ся цар, промовить до них: „Правду кажу вам: кільки раз се робили ви одному з моїх найменчих братів (то є простим людям), мені робилисте“.

„Тоді скаже він і до тих, що по лівиці: идіть від мене, прокляті, ув огонь вічний, приготовлений дияволу і слугам его! — бо я голодував, і ви не дали мені їсти; був жаден і ви не напоїли мене; був чуженицею, і ви не прийняли мене; був голий, і ви не одягли мене; був недужий і в темниці, і ви не відвідали мене“. Тоді обізвуть ся до него і сі: „Пане, коли ми бачили тебе голодного, або жадного, або чуженицею, або голого, або недужого, або в темниці, і не послужили тобі?“ Обізве ся тоді (Син чоловічий) до них і промовить, кажучи; „Правду кажу вам: кільки раз сего ви не робили одному з сих найменчих, мені не робилисте!“

„І підуть сі на вічні муки, а праведні на жите вічне“ (Євангеліє від Матвія, гол. 25, ст. 31—46).

Осібна апостольська книга, що зве ся „Обява святого Івана Богослова“, описує подрібно остатні війни mezi ангелами божими

та дияволом і єго післанцями перед тим, як диявол буде поборений до решти, — і розкажує про те яке буде пекло та описує подрібно який буде рай для праведних. Ось слова тої книги, що говорять від імени апостола Івана :

„Диявол вкинений в озеро вогненне і сірчане, де звір і лжепророк (післанці єго, побіджені перед тим) і будуть мучити ся день і ніч во віки віків.

„І побачив я великий білий престіл і сидячого на нім (бога), від котрого бігло небо і земля, і не нашло ся для них місця. І бачив я мертвих, малих і великих, що стояли перед богом, і отворено книги ; отворено ще инчу книгу, книгу життя, і суджено мертвих с того, що написано в тих книгах, по ділам їх. І дало море мертвих, що в нім, і смерть і ад дали мертвих, що в них, і суджено їх, кожного по ділам єго. А смерть і ад вкинено в озеро вогненне. А коли кого не найдено написаного у книзі життя, то вкинено єго в озеро вогненне. (А д о м або П л ю т о н о м звали старі Греки підземного бога, що царював над підземною печерою с помершими, котру звали Тартаром. Християне стали і самий Тартар звати Адом).

„І бачив я нове небо і нову землю ; бо перше небо і перша земля пропали, а моря вже більше не було. А я, Іван, бачив то святе місто, Єрусалим, що сходило від бога з неба. І чув я голос великий з неба, що говорив :

„ось оселя бога з людьми, і домоватиме (він) з ними, а вони будуть єго люде, і сам бог буде з ними, бог їх. І обітре бог усяку сльозу з очей їх і смерти вже не буде, ані смутку, ані крику, ані труду не буде вже, бо перше (старе) минуло.“ І говорять той, що сидить на престолі: „ось усе нове роблю“. І каже мені: „напиши, бо сі слова правдиві і вірні.“ І каже мені: „Стало ся. Я Альфа й Омега (перша буква й остатня у грецькій азбуці), початок і кінець. Я дам жадному із жерела води життя за дурно. Хто побідить, той посяде все, і я сму буду бог, а він мені буде син. А боязливим і невірним, і огидним, і душегубцям, і чужоложцям, і чарівникам, і ідоцьським служителям, і всім брехунам частка їх ув озері, що палає вогнем і сіркою.“

„І приступив до мене один ангел і поніс мене духом на гору велику та високу і показав мені місто велике, святий Єрусалим, що сходило з неба від бога і мало божу славу. А сяєво єго подібне до найдорожчого яспісового каміня, блискучого як кришталь. А мало воно мур великий та високий, мало дванацять воріт, а на воротіх дванацять ангелів. А мур міста мав дванацять підвалин. А той, що говорив зо мною (ангел) мав золоту очеретину, аби зміряти місто і ворота єго і мур єго. А місто четверо-кутне, а довжина єго така-ж як і ширина. І змірив (ангел) місто очеретиною, Рай і Поступ.

на дванацять тисяч стадій (стадія, грецька міра, рівнала ся нашим 90 сажням), довжиня, ширина і вишина єго однакі. І змірив мур єго на 140 ліктів людської міри. А був мур той збудований з яспісу, а місто є чистого золота, подібного до чистого скла. А підвалини міського муру вкрашені всяким дорогим камінем. Перша відвалина яспіс, друга сафір, третя халкидон, четверта смарагд, пята сардонік, шеста сард, сема хризоліт, осьма берія, девята топаз, десята хризопаз, одинадцята гіякинт, дванадцята аметист. А дванацять воріт то дванацять перел. Кожді ворота з одної перлини. А вулиця міста то золото чисте, прос'яйне, як скло.

„А храма я не бачив у нім, бо Пан Бог Вседержитель єго храм і Ягня (Христос, бо єго вбито, як ягня, принесено в жертву богу), і не потребує то місто сонця, ні місяця, аби світили в нім, бо слава божа освітила єго, а світильник єго Ягня. А народи, що будуть спасені, ходити муть у світлі єго, а царі земні принесуть славу і честь свою до него. А ворота єго не будуть запирати ся днями, бо ночи там не буде. І привесуть славу і честь народів до него. І не ввійде в него ніщо погане, ані той, хто робить гидоту і неправду, а лишень (увійдуть) ті, що записані в книзі життя.

„І показав мені (ангел) ріку води життя, чисту та ясну як криштал, що виходила є престола божого та Ягняти. А посеред ву-

лиці его (міста), тай по сім і по тім боці ріки є по дереву жита, що родить овочі дванадцять (-раз у рік) і що місяця дає свій плід, а листе з дерева на лік народам. І вже більше не буде ніякого проклону, а престол Бога й Ягняти буде в нім (тім місті) і слуги его (бога) служити муть ему. І побачать лице его і імя его буде на чолах йїх. І царювати муть на віки вічні. (Об'ява св. Івана Богослова, голова 20, ст 10 — 15; гол. 21; гол. 22, ст. 1 — 15).

Не ма чоґо багато говорити про те, в чім отсе оповіданє, небесний Єрусалим, подібне до персидських оповідань про Вар і до жидівських про будущий Єрусалим на землі, а в чім відміняє ся від них. Се видно від разу, коли хто пильно прочитає всі ті оповіданя. Ми завважаємо тільки, що й оповіданє християнської книги ще не дуже відійшло від грубих (матеріяльних) старожидівських думок: небесний Єрусалим збудований з дорогих каменів та металів, праведні в нім усе таки будуть йїсти і навіть лічити ся листем із дерева жита, так мов би то бог інакше не може піддержати йїх вічне житє.

Аби добре порозуміти такі християнські думки про кінець сего світа, треба завважати, що християне поділяли думки греко-римські, подібні до індійських, про те, що світ у певні доби мусить бути зруйнований, аби обновити ся. Так у християнськїм письмі, що зве ся Со-

борним Листом апостола Петра, читаємо такі слова: „в початку словом божим небеса і земля зложені були з води і водою, через те тодішній світ пропав, потоплений водою. А теперішні небеса і земля, що вдержують ся тим же словом, зберігають ся для вогню на день суду і погибели нечестивих людей. . Прийде-ж день божий, як злодій у ночі, і тоді небеса з гуком розвалять ся, а стихії, розгорівши ся, знищать ся, земля і всі річи на ній згорять... А в тім, ми по обіцянці божій, ждемо нового неба і нової землі, на котрій живе правда“. (Другий Лист Петра, голова 3, ст. 1 — 13).

Такі обіцянки царства небесного праведним і некла неправедним служили поступови людей тим, що навчали їх бути милостивими до других. Се впливало добре особливо на людей грубіших і менче просвічених, бо люде делікатнішої натури і більше просвічені роблять добре не для надгорода і не зо страху перед карою, а тому, що инакше й не можуть робити. Такі люде були і перед Христом, бо ще в одній дуже старій індійській книзі розказує ся, як раз жінка, бачучи нещастє свого праведного чоловіка а щастє єго неправедних ворогів, сказала єму, що вона не бачить правди в суді божім; чоловік відповів їй на те: „я роблю, не оглядаючи ся на плід від моїх учинків. Чи буде мені надгорода, чи ні, я все одно сповняю з усіх сил моїх свій обовязок. Моя

душа по природі обертає ся до правди". І серед Греків та Римлян учителі, котрих звали філософами (то є такими, що люблять мудрість, науку) думали так само, що люде мусять робити по правді вже з самої людської гідности. Один такий філософ, цїсарь Марк Аврелій (що царював межі 161 і 180 роком після Христа) писав про себе: „щó би там ні робили (зо мною), а треба, аби я був людиною доброю, так само як камінь смарагд може сказати: щó би там ні казали, щó би ні робили, а треба, аби я був смарагдом і вдержував свою барву.“

Філософи вважали, що людей треба так виховувати, аби вони робили по правді і відвертали ся від неправди, щó би там з ними ні було на сім, чи на тім світі. Але філософська наука, котра опирала ся лише на розум, розходила ся межі людьми помалу. А наука християнська, котра опирала ся на проповідь про пекло і рай, була приступна і для найменче просвічених, для найгрубіших людей.

Християнські думки про рай і пекло прислужили ся до здержуваня людей від злих учинків особливо серед дикних народів, котрі нападали на просвіченіщі греко-римські християнські царства, і котрі, чуючи про віру християнську, найперше зацікавлювали ся оповіданнями про рай і пекло. Так розказують, що і наш руський князь Володимир навернув ся до віри

християнської, коли йому показали образ раю та пекла, і вихрестивши ся став уже милостивим.

Але ж розважна людина питає: чому-ж за тільки часу, як проповідає ся віра християнська, то є майже за дві тисячі років, все таки правда і милость не запанували серед християн? На се треба відповісти так, що були тай є недогляди в самій науці християнській про правду і милость. Наука та не звертає ніякої уваги на громадські порядки в людськiм житю, а обертає ся лише до кожної особи окремо, обіцяючи їй царство небесне за милость і пекло за немилость. Але що-ж робити, як хто не хоче слухати подібної намови? На се християнська проповідь дає навіть таку заповідь:

„Ви чули, що сказано (в старім жидівськiм законі): „око за око і зуб за зуб“, а я (Ісус) кажу вам: „не против ся злomu, але як хто тебе вдарить у праве лице то настав єму і лiве, а як хто схоче судити ся с тобою і взяти в тебе сорочку, віддай єму і верхню одєжу, а як хто присилує тебе іти з ним одну милю, іди з ним і дві“.

Звістно, така заповідь милостива і лiпша ніж старий закон про пімсту, але вона не кладе ніякої границі против злого. Дехто каже, що злий, що вдарить людину в лице, сам почує сором, коли та людина наставить єму і друге лице. Добре, як почує, — а як ні? Окрім того є такі кри-

вди межи людьми, що виходять зовсім не від злої волі поодиноких осіб, а від цілих громадських порядків, або від настрою цілих народів. І таких кривд мабуть чи не більше як тих, що виходять із волі поодиноких осіб. Така напр. війна, або в загалі служба вояка, що мусить іти і проти батька й матери, коли єму наказано. Або напр. за податки з бідних людей часто беруть одержу урядники, котрим часто самим до сліз жаль те робити, і котрі раді були би самі заплатити за бідного, та не мають чим. Що-ж буде, коли всі люде будуть не противити ся злу, не будуть старати ся перемінити такі порядки, при котрих у бідного здирають остатну одержу? — А вже-ж, що зло буде панувати до віку.

Подібних примірів можна навести тисячі.

Очевидно, що тут не допоможе особиста милость, а надто непротивенство злу, а треба перемінити громадські порядки. Але-ж про ці порядки євангельська наука навіть і не згадує. А в инчих християнських книгах проповідує ся навіть повна зневага до всякої людської громади, бо християнин, мовляв, живе на землі лише короткий час і мусить думати лише про житє в божій громаді, в царстві небеснім, де він буде жити вічно, то нехай собі буде в людській громаді всяка немилость та неправда: християнинови до того байдуже, або ще навіть більша єму буде надгорода на небі, як він більше намучить ся на землі.

Межи євангельськими проповідями про те, як добути царство небесне, є такі, що знищили би всяке громадське житє, як би всі люде їх сповняли. Такі наприклад отсі слова :

„Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і ржа перейдає, де злодії підкопують ся і крадуть. але збирайте собі скарби на небі, де ні міль ні ржа не перейдає і де злодії не підкопують ся і не крадуть, бо де ваш скарб, там буде і серце ваше.

„Ніхто не може служити двом панам, бо або одного буде ненавидіти, а другого любити, або одному стане щиро служити, а про другого недбати. Не можете служити богови і богацтву.

„То-ж кажу вам: не турбуйте ся для душі вашої про те, що вам їсти і що вам пити, ані для тіла вашого, в що вам одягнути ся. Хиба душа не важніша від страви, а тіло від одежі? Подивіть ся на птиці небесні: вони ані сіють, ані жнуть, ані збирають у комори, а батько ваш небесний годує їх. А ви хиба не ліпші від них? . . . І про одєжу чого турбувати ся? Подивіть ся на польові лілії, як вони ростуть ! Вони не працюють, ані прядуть. Але, кажу вам, що і Соломон в усій своїй славі не одягав ся так, як кожда з них. Коли ж траву польову, що сьогодні є, а завтра єї кинено в піч, так одягає бог, то на скілько ліпше вас одягне, маловіри!

„То-ж не турбуйте ся і не кажіть: щó нам їсти? або щó пити? або в щó одягнути ся? Бо сего всего шукають поганці, і бо батько ваш небесний знає, що вам треба сего всего. Шукайте найперше царства божого і правди, а се все додасть ся вам!“ (Євангеліє від Матвія, гол. 7, ст. 19—34).

З усіх сих слів позиточні і дуже для громади такі, аби не дбати кождому про своє осібне богацтво, та аби дбати найперше про правду. Але, аби всі люде могли прожити, зовсім не думаючи про страву та одєжу, взявши собі за примір птиць та трави, то річ неможлива, бо хто би справді дав їм те? Очевидно, ще коли не кожда осібна людина, то громада мусить дбати про те, аби всіх вижити, бо навіть на милостині всі прожити не можуть тай хто буде єї давати, коли ніхто не буде нічого збирати на землі, думаючи лише про небо? Тоді люде мусять просто вимерти. Може хто скаже: так і ліпше буде! На се можна сказати, що як би се було й справді, то все одно всі люде не схотять умирати, то-ж треба, значить, пригадати такі заповіді, котрі би піддержували їх житє, а такі заповіді можна помирити с правдою тоді, коли сказати людам, аби вони дбали все про громадське добро, то будуть тим самим служити і собі самим. А без думки про громадське добро лишає ся одно з двох: або дбати кож-

дому про багатство, або жебрати і помирати. Справді виходило так, що благочестивші християне, котрі взяли собі до серця заповідь жити як птиці та трави, увесь вік жебрали, тим часом як инчі, хитріщі дбали про своє осібне багатство, а вся середня людська громада стояла ні сяк ні так.

Ось головні причини, чому поступ милости та правди у християнських громадах ішов дуже помалу, хоть усе таки йшов.

А в тім, християнська милость не була вже така широка, як можна би було подумати по таким євангельським словам, як отсі: „любіть ворогів ваших, благословіть тих, хто вас проклинає, робіть добро тим, хто вас ненавидить, і моліть ся за тих, що вас ображають та переслідують“ (Євангеліє від Матвія, гол. 6, ст. 44). Коли порівнати сі слова з другими, то виходить, що християнин повинен бути такий милостивий лише в тих випадках, що не мають нічого спільного з вірою. А там, де йде діло про віру, там учителі християнські починають говорити зовсім немилостиво. Наприклад, у другім листі апостола Павла до Коринтян (гол 6, ст. 14 — 17) читаємо ось що: „Не нагинайте ся під чуже ярмо з невірними (то є не товаришуйте з ними), бо яке може бути товариство праведности з беззаконством? що спільного у світла є темрявою? яка згода межі Христом і дияволом? То-ж відділіть ся від

невірних і не доторкайте ся до нечистого". В євангеліях Ісус, посилаючи дванадцять апостолів проповідати свою віру, говорить їм таке: „коли вас хто не прийме і не слухатиме вас, то виходючи відти, обтрясіть порох із ніг ваших у свідоцтво на них. Правду кажу вам: радісніше буде Содомі й Гоморрі в день суду, ніж тому містови“ (Євангеліє Марка, гол. 6, ст. 11). Содома і Гоморра були міста в Палестині, про котрі в старих книгах розказано, що бог спалив їх огнем за великі й гидкі гріхи. Тепер, по словам євангельським виходило, що не приймати віри християнської ще більший гріх, котрий ще більше буде покараний.

Та инакше християне й не могли думати, будучи певними, що віра найголовніша річ на світі і що їх віра просто йде від бога, а всі незгоди з нею від діавола. Спершу, поки християне були слабі, то самі терпіли за віру і ждали, що невірних покарає бог. А коли вони стали дужчими, коли й римські цісарі стали християнами, то незабаром християнські учителі почали казати, що й світське начальство повинно карати не-християн та примушувати їх, аби приступали до церкви християнської. С часом серед самих християн вийшли незгоди в думках про віру, про церковні порядки та обряди, то і всіх тих, що не згоджували ся с пануючими серед єпископів думками, почали

вважати за невірних, котрі мають свої думки від диявола. Християнські учителі, особливо єпископи почали казати, що таких людей треба карати вогнем і мечем більше як злочинців, бо вони можуть украсти у людей, що їх послухають, найдорожче добро — царство небесне. З сего виходили великі мученя на людей і навіть війни, що пустошили цілі країни. По правді кажучи, ніхто тільки не пролив крові людської за незгоди в справах віри, як християне. І так тягло ся аж до нових часів, коли вже вільна світська наука привчила просвічених людей і уряди думати, що ніхто не може сказати, що єго думки ідуть просто від бога і єдино правдиві, та що в справі віри, як і в загалі в справах думки, кожному мусить бути признана вільність.

Таке то вийшло з думки християнської про царство небесне: одним боком та думка посувала людський поступ, а другим спиняла єго. Подібний вплив мала вона і на зріст думок загальних про жите на світі.

Християнська віра появила ся серед Жидів усе таки яко новина проти старого жидівського церковного закону, та ще й незабаром звернула ся і до Греків і інчих не-жидівських народів і схотіла бути вірою не

одного якого народу, а всесвітньою, або по грецькому католицькою, а не язичеською, то є не вірою одного народу, або одної мови. (В церковно-славянській мові слово **языкъ** значить **мова і нарід**).

Се був величезний поступ у порівнянню зо старими вірами, с котрих лиш одна віра буддійська хотіла бути теж вірою світовою. Буддійська віра, багато де в чім подібна до християнської, почала ся поверх 500 років перед Христом в Індії й ширила ся по східній Азії, то є по сторонах дуже далеких від наших, європейських, куди доходили про неї тільки неясні чутки, хоть усе таки доходили, так що дещо з буддійських переказів присвоили собі й християне.

Аби оправдати свою віру перед нападами Жидів, котрі докоряли християнам, що вони відпадали від старої, предківської віри, християнські учителі, особливо письменніці, казали, що віра поступає на перед в міру того, як люде виходять із первісної грубости, — що і сам бог не відразу відкрив усю правдиву віру навіть найлюбійшому єму народови, Жидам: а через Мойсея відкрив одно, щó могли порозуміти ще занадто грубі Жиди; через пророків відкрив більше, а вже нарешті через сина свого, Ісуса Христа відкрив усю віру всім народам і навіть увільнив самих Жидів від застарілих і грубих приписів Мойсеєвого закону.

Ті християнські учителі, що вийшли не з Жидів, а з Греків та Римлян, і добре знали книги своїх старих учителів, філософів, бачили, що і в тих філософів іще перед Христом були думки подібні до християнських: на примір, що бог є дух, що не має ні кінця, ні форми, що через те він один на весь світ; що люде повинні любити одні одних; що всі люде по природі рівні і повинні жити як братя й таке инче. То ті християнські учителі, що самі вчили ся у грецьких та римських писателів, казали, що бог поступенно приготовляв до християнства не самих Жидів, через пророків, але й инчих людей, через філософів. Образи деяких таких філософів навіть малювали иноді в християнських церквах.

Так письменніці християнські учителі наближали ся до думки, що в світовім людськім житю є поступ до ліпшого, то є до думки зовсім противної старим думкам, мов би то від початку світа чим раз далі іде до гіршого. Але ж у християнських думках про поступ була та хиба, що поступ признавав ся лише до часів Ісуса і перших учителів християн, а далі вже ні, бо ті учителі вже буцім то сказали остатню правду божу, а далі все, що хоть трохи незгідне з нею, уже від діавола! Окрім того, в самих християнських думках про поступ не признавало ся, аби люде могли поступати на перед самі, своїм розумом та працею,

а лише за підмогою осібних божих післанців.

Між инчими через се християнським учителям сучасне людське жите уявляло ся все таки в чорних барвах, як і старим, що складали оповідання про залізний вік. Ось напр. як говорить про людей перед другим приходом Христа письмо, котре зве ся Другий Лист апостола Павла до Тимофія :

„Знайте, що в остатні дні настануть часи тяжкі, бо люде будуть самолюбці, срібллюбці, пишні, горді, лайливі родителям непокірні, невдячні, безбожні, нелюбовні, непримірливі, осудливі, невдержливі, люті, вороги доброму, зрадники, напастники, гордівники, що люблять більше роскоші, ніж Бога, що мають лице благочестивих, а від сили єго (божої) відцурали ся (Другий Лист до Тимофія, гол 3, ст. 1--5).

Треба нагадати, що такі „остатні дні“, по апостольським писаням, були власне часи, коли жили самі перші християне, бо в листах апостола Павла і в євангеліях усе говорить ся, що кінець віку, коли Ісус Христос знов прийде на землю, буде так швидко, що не встигнуть навіть померти всі ті, що жили в часи єго першого приходу (Перший Лист апостола Павла до Коринтян, гол. 7, ст. 29; євангеліє від Луки, гол. 21, ст. 32; євангеліє від Матвія, гол. 24, ст. 34). Ті-ж часи, коли писали ся перші християнські книги, були

справді досить тяжкі для Жидів і християн, бо саме тоді Римляне зруйнували Єрусалим, християн давили Жиди і римський уряд, межі самими християнами були сварки ізза того, як розуміти віру і таке инче. Ось чому апостольські книги, коли говорять про „остатні дни“ перед новим приходом Христа, то кажуть, що будуть тоді великі війни, напасти, фальшиві Христи, брехливі пророки, Антихристи (Противухристи).

Про муки, які робить і ще робити ме християнам діявол і страшні післанці его, і як далі й бог пішле страшні кари на противних ему людей, аж поки нарешті післанці діявола тай сам він не будуть подужані на віки, — написана була осібна книга, про котру згадано вище: „Обява святого Івана Богослова“. В тій книзі є явні вказівки під назвою міста Вавилона на місто Рим, що „царює над земними царями“, на цісаря Нерона, що наказав мучити християн. Нерон виставлений там яко страпений рога-тий звір, що каже на всіх людях писати на руці, або на чолі своє імя, означене числом 666, — що значить власне Н е р о н К е с а р, коли написати сі слова по жидівському і порахувати кожду букву за число, як се робилося у Жидів, що не знали наших числових знаків, а писали числа буквами, як і старі Греки, і як се й доси пише ся в наших церковних книгах. Дуже страшно змальовані в тій книзі „остатні дни“

перед судом божим, коли людей мучитиме і Антихрист із дияволом і ангели божі, за кару.

Пізнiще християне, побачивши, що всі сучасники апостолів вимерли, а Христос усе таки не приходить на суд, і світ сей не кiвчить ся, почали думати, що нема що говорити про речинці, коли се буде (така думка написана вже в тiм листі, що зве ся перший лист апостола Павла до Тессалонікійців, гол. 5, ст. 1), а треба лише бути готовими до суду Христового. Потім дехто відкладав той суд на 300, або на 700, на 1000, на 7000 років, але все виходило так, що християнин жив ув „остатні дні“ і все йому привиджувало ся, що дні ті лихі і чим далі до „кінця віку“, тим стають іще гірші.

Додати ще треба, що християне в загалі ставили себе проти всего світа, людського і навіть не людського. Євангеліє Івана каже, що царство єго не від сего світа, а князем, то є паном світа зве диявола. Така думка виходила між инчим із загального погляду, який мали християне, тай багато філософів у инчих народів, то є, що коли бог чистий дух, то світ або матерія є щось противне єму, диявольське, так само як і тіло у людей супроти душі. То все світове, все тілесне тим більше вважали християне за річ гидку.

З усіх тавих думок про остатві віки, про гріхи людські, про гидоту всего світа й самого людського тіла вийшли пізнiще у християн

Рай і Поступ.

5

такі думки, що праведна людина зробить найліпше, коли не лише не буде женити ся, — як робив уже апостол Павло, — але зовсім покине й людську громаду та втече від людей в пустиню, де стане одинцем, або по грецькому монахом, буде всяко морити своє тіло: голодом, холодом, огнем і таким инчим, думати лише про смерть, молити ся богови та противити ся покусам діавола, що буде тягнути єго до світа, до життя. Таких монахів вважали за взірцевих християн.

При такім настрою думок кожний християнин мусів відвертати ся від громадського життя й єго справ, мусів дивити ся байдуже навесь світ, або навіть гидувати ним, а монах тим більше. Так дійшло до того, що мусіла забувати ся навіть євангельська заповідь — любити людей, помагати їм, бо праведному християнові люде стали гидкі, а монах зовсім тікав від них і тільки про те й думав, як би спасти свою душу на самоті, то є нарешті тільки й думав і дбав, що про себе самого.

Якби всі люде рішучо переняли ся такими думками, то настав би кінець не тільки всякому поступови межі людьми, але й самому людському родови. Є й доси такі, котрі думають, що се булоби й ліпше, а тим більше, як би душі всіх людей, що засудили себе на бездітну смерть, жили вічно коло бога в царстві небеснім. Нема що говорити, чи ліпше би так

було, чи ні, бо діло в тім, що так не може бути, бо кілька не намовляли людей проти світа та життя, проти того, аби женити ся та йти за між, а все таки велика більшість людей жила й живе на світі в громадах, одружуючи ся і родячи дітей. І так певно буде все, бо така людська природа. То значить треба відповідно до сеї природи пригадати й думки про світове, громадське й особисте життя, аби воно поліпшувало ся, а не підрізувало ся.

Такі думки і виробили собі просвічені народи в часи пізніщі, після християнських. Се думки про неперестанний поступ людей через вільну науку.

5. Зворот європейської думки до життя на землі.

Коло 1000 років християне жили під нагнітом тої огидливости до світа й життя, котру ми показали вище. Сему помагало й те, що скоро після того як віра християнська запанувала в римськiм царстві — років зо 400 після Р. Хр. — на царство те стали нападати дикі народи німецької, угорської та нашої славянської породи, і мало-по-малу розвалили єго та оснували на єго землях і навколо свої нові царства. Нові народи приставали до християнської віри, і се був для них дуже великий

поступ і в загалі дуже добре для всего світа, бо християнська віра зводила всі народи в одно брацтво таї милостиві приписи ві були все таки уздочкою для диких вояцьких звичаїв тих народів.

Але-ж нові народи, не маючи ніякої світської науки, зовсім підпали під християнське попівство в усіх своїх думках. А межі тими думками були й такі, що розум, наука в загалі — то повстане проти бога. (Про се ми розказали в книжочці „Оповіданя про заздрих богів“). Через те світська наука була страшенно занедбана в нових християнських царствах і люде навіть і не думали перевірити те, що́ попи та монахи розказували їм про світ і житє.

Окрім того в нових християнських царствах стало для людей тяжче, далеко тяжче як було в римськїм царстві. Бо в римськїм царстві на великїм обшарі землі був бодай супокій, мир, не було війни межі народами, і люде почали доходити до думки, що мир і ліпший від війни, через те і в християнських церквах молять ся: про мир усього світа („о мирѣ всего міра“). Як же роздробило ся римське царство, то помалу дійшло до того, що не тілько кождий царь, чи король, або й князь малої країни, але й кождий пан вояк (рицарь) будував собі замок і вважав себе в праві воювати с сусідами, величаючи ся своїми вояцькими ділами, яко благородством. Навіть монахи мусіли узброювати мана-

стирі, як замки, а єпископи, маючи великі землі с підданими, мусіли водити підданих на війну по наказу королів, а иноді, вважаючи себе князями та рицарями, самі поводили ся як королі. Помалу й міщане повиводили навкруги своїх міст стіни і стали й собі вояками. Лиш бідні селяне були без оборони від усяких вояків, а коли королі, князі та рицарі нападали одні на одних, то найперше били, рабували й забирали в неволю тих селян, яко підданих своїх ворогів.

Серед такої безперервної війни, люде справді могли думати, що живуть ув „остатні часи“, звіщені наперед апостолами, і що справді на землі панує діявол і смерть. Коло тисячного року після Р. Хр. християне ждали напевно кінця світа, бо і в „Обяві св. Івана Богослова“ сказано, що діявол буде замкнений по слову Христа, на 1000 років, а потім буде випущений, збере військо і нападе на християн, а потім уже буде до решти побитий, і тоді вже настане царство боже в Небеснім Єрусалимі. Але тисячний рік минув, і діявол не показив ся і світ сей не скінчив ся. Християне успокоїли ся, а тим часом почали переминяти ся й обставини життя по християнських європейських країнах.

Мало-по малу війна межі рицарями, або так звана приватна війна, була вгамована заходами попів, міщан та королів. Попи на соборах установляли б о ж і м и р и, то є заборону

війни від середи в ночі, перед днем, кули був арештований Ісус, до понеділка; та в свята і великі пости міщане випрошували собі у королів королівські мири, то є заборону приватної війни і всякої бійки в дни торгів та ярмарків, і закладали межі собою спілки, аби боронити божі й королівські мири, та союзи межі містами, аби в загалі боронити ся та вдержувати супокій в країнах. Королі, опираючи ся на міщан і на своє військо, держати котре стало рицарям дорого, від коли пригадано пушки, встигли зовсім угамувати приватну війну. Жите стало спокійніше.

Побіч того, вищі стани людности: попи, шляхта і міщане почали дбати про свої права в державах: аби на них не накладали податків без їх згоди; аби їх не карали без суду; аби не писали для них законів, не спитавши їх ради, і таке инче. По деяких країнах і селяне почали добивати ся подібних прав, а скрізь добивали ся волі особистої. В містах, де осідали увільнені люде, почали розвивати ся ремісла з усякими вигадами (як напр. дзигарі й инчі машинки) та торг. Усіми сими справами та працями люде почали займати ся палко, відвикаючи від думки про саму смерть. У самих монастирях жите перемінило ся. Там між инчими переховували ся старі до-християнські книги, с котрих деякі все таки читали й попи та монахи, аби лише вивчити ся римської.

(латинської) мови, що лишила ся в латинських церквах. Пізніше в монастирях почали читати та переписувати усякі латинські, до-християнські книги, межи ними й наукові, і почала обновляти ся світська наука.

Окрім того, світська наука почала доходити до християн і від магометанців Арабів, що поперекладали були на свою мову багато наукових книг до-християнських Греків. Бачите, хоть віра Магометова і була подібна до віри жидівських пророків та перших християн і, можна сказати, була донькою тих вір, але магометанці не мали такої ненависти до старих, до-християнських грецьких книг, як християне, бо Араби спершу жили далеко від грецького світа і не мусіли перечити ся за віру з грецькими учителями, як перечили ся перші християне. Через те скоро після того як Араби магометанці завоювали східні країни грецько-римського царства і найшли там багато старих книг грецьких і перекладених із грецької мови на мову сирійську, подібну до арабської, — то зацікавили ся тими книгами і почали перекладати їх на свою арабську мову і так стали обновляти світську науку і почасти продовжувати єї далі. Завоювавши через 700 років після Христа Іспанію, Араби наблизили ся до західних Європейців, а окрім того, в 11-тім, 12-тім та 13-тім століттю після Христа західні Європейці часто нападали війною на землі ма-

гометанські, особливо на Палестину, аби відвоювати у магометан Єрусалим. То були хрестові війни, названі так через те, що християнські вояки, котрі йшли против магометанців, нашивали собі хрести на одежу. Єрусалим нарешті таки лишився в руках магометанців, — але ж і християне західної Європи познайомилися з магометанцями і взяли від них багато арабської науки та вигадів, — так напр. порох, горілку й інші спіритуси, ліки й таке інше, що й доси звуться іноді й у нас арабськими словами (напр. алкооль — горілчаний або винувий спіритус). Пізніше у західній Європі почали перекладати старі грецькі книги на латинську мову з арабських перекладів, а в східній Європі, де ще було грецьке християнське царство, почали пильніше читати до-християнські грецькі книги. Так і в Європі світська наука почала помалу оживати, хоть займалися нею спершу самі попи та монахи, — звісно, дуже невеличке число. Память про те, як прислужилися для науки Араби, і доси вдержуєся в тім, що деякі науки й у нас доси звуться арабськими словами, як напр. наука про вищі рахунки — алгебра, або наука про склад усяких річей (матерій) — хімія, то є по арабськи єгипетська наука.

Араби й інші народи, що від них узяли магометанську віру, як напр. Перси, ще тим прислужилися для вигадів і науки, що ходили, то яко вояки, то яко купці, мало не по всій

Азії аж до Індії та Китаю, до країн, де була своя, давна просвіта, і по східній Європі аж до північних руських країн тай пописували всі країни і переймили там багато тамошніх вигадів, як напр. порох від Китайців. Ті вигадки почали від Арабів переходити і до Європейців, а пізніше то й європейські купці почали йїздити по магометанських землях, а потім і далі аж до Індії та Китаю сухими дорогами і морем і взнавати там усякі нові річи та писати про них книги.

Подорожі по морю стали лекші, коли в Італії дізнали ся, мабуть слідом за Арабами, що магнесова паличка все навертає сама з себе одним кінцем на північ, а другим на південь. Від тоді почали виробляти осібні стрілки з магнесового заліза і ті стрілки брали з собою моряки і вони помагали йїм в усяку погоду пізнавати, в яку сторону пливе йїх корабель. Доти лише по сонцю та по зорям можна було догадувати ся про се. Тепер с такою магнесовою стрілкою та з дзиґарем, що показував час, стало лекше слідити за тим, куди пливе корабель і кілька дороги пропливає, — то Європейці зважили ся пливати не по самому Середземному морю, але й по океану, що лежить на захід від Європи і помалу надумали ся перейхати по нїм до Індії, відки купці привозили дорогі річи. Задля того Портуґальці почали обїїздити береги Африки, аж поки

в 1498 р. один їхній морський капітан В а с к о де Г а м а не дійшов таки морем навкруг Африки в саму Індію. В 1492 р. другий капітан Х р и с т о ф К о л ю м б, вчитавши в старих ще до-християнських книгах, що земля куляста, поїхав с кораблями, щó дав єму іспанський уряд, до Індії просто на захід через океан і найшов нову частину землі Америку. На захід від Америки незабаром найдено знов океан. У 1518--1520 рр., кораблі іспанські, с капітаном М а г е л ь я н о м обїхали Америку с південного краю, ввійшли в той другий океан, Великий, проплили ним до Індії і відти вернули ся навкруг Африки в Іспанію. Так допевнили ся люде, що земля справді куляста, обгорнена повітром, а не така, як думали давні Вавилонці, а за ними й Жюди, і як доказували християнські письменники, опираючи ся на біблію, що віби то земля плоска та накрита з гори твердим небом, як би покришкою. (В біблї розказує ся, як бог сотворив таке тверде небо та як воно ділить воду верхню від нижньої, а наші неписьменні люде розказують, що є десь країни, де небо так покриває землю, що жінки прядуть, а починки на небо владуть).

Окрім того коло 1450 р. німецький міщанин Г у т т е н б е р г із товаришами придумали спосіб печатати книжки, через що вони значно подешевїли. Тут же допомгло навіть лихо:

у 1453 р. Турки взяли столицю грецького царства, де те-ж уже починала ся цікавість до старих до-християнських книг; багато вчених Греків перейіхали жити до західно-європейських країн, вони попривозили с собою старі грецькі книги, котрі тепер люде почали друкувати. Се дуже підняло світську науку по християнських сторонах. Побіч того зростала цікавість до руїн старих римських і грецьких будинків, що йіх багато було в Італії. В руїнах тих находили на стінах малюнки, тай статуї, дошки з вирізами (рельєфами), вироблені чудово с прекрасними фігурами старих грецьких богів і людей, часто зовсім голих. І християне почали любити ся тими виробами, перестали встидати ся тіла, всякої річи живої тай виробленої і почали й собі малювати і виробляти с каміня та міді подібні твори і мало-по-малу в мальованю навіть випередили старих Греків і Римлян, після того як Голяндець Ван-Ейк, у 1410 р. вигадав малювати олійними красками. Особливо посунули ся у різьбярстві та малярстві нові штукарі, коли стали доглядати тіло людське і брати собі за взірці живих людей (натурників), при вироблюваню статуй і мальованю навіть святих для церков (славні Італіянци: різьбяр статуй або скульптор Мікель Анджельо Буанаротті від 1474—1564 р. та маляр Рафаель 1483—1520).

Так скінчила ся в християнських країнах тяжка доба, котру звать тепер середнім и віками, а почали ся нові віки. (Добу перед розваленєм римського царства на заході Європи у 476 р. після Р. Хр. звать старими віками). Почали ж ся нові віки від часів, котрі звать часами знаходження нових частин землі, та новонародження наук і вмілостей. Для християн, бодай для богатших та просвіченищих найшли ся річи цікаві, окрім церковних: ремісла, торг, подорожі по чужих країнах, наука, вмілости, — жите стало не таке однакове, погляд на світ не такий мрачний. В житю видно було явну перемену навіть проти недавних ще часів, і перемену очевидно на ліше. Особливо наука значно розширила ся і подавала надію на те, що буде ще розширяти ся. Через се все погляд на світове жите переминив ся бодай у просвіченищих людей. Добре видно сю перемену в словах одного з найбільше вчених людей того часу, Голяндця Еразма, що був якось монахом, але потім вернув ся у світ і посвятив ся наукам та письменству, при чім дуже висмівав сучасних єму попів і монахів та їх грубе жите й неуцтво. Пишучи одному приятелеви про поступ у науках новими часами і рівнаючи їх до недавніх, Еразм каже: „стає весело жити на світі!“ В сих кількох словах видно ясно перемену погляду на жите проти середньовіч-

ної понурости. (Еразм жив межи 1465 і 1536 р).

Нові вчені, такі як Еразм почали звати себе словом гуманісти (від слова *h u m a n u s* — людський), то є такими, що шукають науки в усім людським, а не тільки в самім церковнім. Уже одно імя се означувало новий зворот науки, початок пошани до людського життя самого по собі, а не лише для царства небесного.

С такої нової науки мусіла конче вийти увага до громадського життя і его порядків. Славний італіянський писатель того часу М а к к і я в е л ь л і (1469—1527 р.) звернув увагу і на те, на скільки яка віра впливає на громадські порядки і написав ув одній своїй книзі таке: „наша (християнська) віра кладе найбільше щастя в покірливости, в зневазі до людських справ... Мені бачить ся, що всі такі думки, роблючи людей слабіщими, зробили з них лекшу здобич для злочинців. Сі злочинці побачили, що їм можна безпечно знущати ся над людьми, котрі, аби піти в рай, більше раді терпіти кривди, ніж мстити ся за них“.

Другий славний писатель того часу, Англічанин Ф р а н ц Б е к о н (1560—1629 р.) поставив за ціль ученим людям: „поліпшити стан людей, працювати для людського добробуту, дати людському життю нові вигоди і нові засоби, узброїти людський рід новими силами

і новими струментами праці“, і назвав свою головну книгу, в котрій він кладе основу нової вільної науки, опертої на пробу, — „Новий Струмент“.

6. Утопії, або вигадки про взірцеві порядки.

Як тільки гуманісти звернули так увагу на людське жите на землі, то зараз вони почали розбирати і громадські порядки, що в них лихого і стали думати про те, які повинні би бути добрі порядки і як би їх завести. Деякі більше рішучі люде придумали цілий круг порядків, справедливіших ніж теперішні і почали викладати свої думки про те. Аби вільніше було судити про готові вже порядки, ті люде стали писати в книжках так, що вже будцім то є такі країни, де панують придумані ними порядки, та описувати ті порядки і при тім ставити против них теперішні. Приміром до таких книг служили старі грецькі та римські оповідання про райські країни, лише с тою відмінною, що тепер і самі нові оповідачі про взірцеві країни не вірили в те, аби такі країни були, тай ніхто не міг тому вірити, між инчими через те, що тепер письменні люде знали вже усю землю. Тепер кождий, читаючи про такі взірцеві країни, добре розумів, що се лиш та-

кий спосіб говорити, і що ті порядки, які тепер показувалися за взірцеві, можуть бути, коли люде згодять ся встановити їх собі.

Найцікавіша с таких книг гуманістів про взірцеві порядки с та, котру надрукував у 1516 р. Англічанин Тома Мор і котру він назвав: „Про найліпший порядок держави та про новий острів Утопію“. У т о п і я — то слово складене з двох грецьких слів: у, що значить не, і то по с — місце, так що острів Утопія значить острів Нігде. Від коли появилася отся книга Мора, письменні люде звичайно зуть утопіями такі думки про громадське житє, котрі різко різнять ся від істнуючих порядків і котрі важко здійснити.

Описуючи порядки на тім острові У т о п і і, Мор властиво виложив свої думки про те, як би повинні бути впорядковані держави.

В початку своєї книжки Мор оповідає, як він, бувши в сусідній з Англією стороні, що тепер зветься Бельгія, пізнав там одного чужинця, Рафаеля, що багато ходив по світі і як вони стали розмовляти про державні порядки в європейських сторонах, то собесідник Мора і Рафаеля завважав, що дивує ся, чому такий розумний чоловік, як Рафаель, не стане міністром у якого царя? На се Рафаель відповів, що звичайно царі не розуміють ріжниці межі двома словами: служити і прислугувати ся (як раби); що царі звичайно ду-

мають тільки про війни, а не про те як правити державою в часи мира, і що як тільки хто їм порадить що-небудь неподібне до звичайного, то зараз інші совітники царські почнуть говорити: „батьки наші так то робили!“ і що, на їх думку, настане кінець громаді, коли хто подумає, що він розумніший від батьків і дідів!

Далі Рафаель говорить про хиби в громадських порядках у таких європейських сторонах, як Англія та Франція, хиби, про котрі правителі не хочуть і думати, ні слухати, як би хто про них заговорив. Напр. каже він, в Англії багато людей вішають за крадіж і волоцюжство, а не тільки не думають, як би дати кожному заробок, котрий би єго вдоволяв, а ще обертають поля на манські пасовиска і згоняють із них хліборобів, що стають злодіями та волоцюгами. (І доси таке робить ся в Англії, а від ведавна в гірських німецьких країнах Австрії богатири почали скупувати ґрунти й ліси у мужиків і обертати їх на забавки та польованє). У Франції, казав Рафаель, держать без міри багато вояків. Що-ж, каже Рафаель, як би я серед французької державної ради, коли другі совітники радять ся про те, як завоювати Італію, сказав таке: дайте спокій Італії, досить вам Франції. Франція й сама занадто велика, аби з нею добре дав собі раду один чоловік, і нема чого королеви

думати про те, аби єї ще вбільшувати,“ а потім обернувши ся до короля сказав би: „користуйте ся ліпше часами мира, порядкуйте добре ваше царство, яко батько, а не яко пан, не думайте про чужі царства?“ Що було би, каже далі Рафаель, як би після рад про те, як зібрати від підданих більше грошей до королівської скарбниці, я сказав, що „слава і добро цареву лежать більше в богацтві єго підданих ніж у єго власнім; що люде встановили собі царів для свого добра, а не для них самих; що царь, котрий викликує проти себе ненависть громадян і хоче підирати свою власть здирством, мусить зійти с трону і скласти берло? Чи мене хто послухав би у королівській раді?“

Після таких вступних уваг про порядки в ріжних європейських державах, Рафаель розказує про порядки, котрі він буцім то бачив за океаном на острові Утопії і котрі буцім то там установив мудрий царь Утоп. Нам не має рації розказувати тут усі вигадки Мора про ті порядки; ми вкажемо тільки найголовніше, в чім ті порядки ріжнили ся від сучасних Морони європейських порядків, і на що сам Мор натискає найбільше, вкладаючи свої думки в уста Рафаеля.

Рафаель каже, що найбільше лихо в громаді — осібна власність, що єї поодинокі люде марть у своїх руках. На острові Утопії такої Рая і Поступ.

власности нема, але всі люде мають усе спільно : громадами працюють коло землі та в реміслах і вживають вироблене по потребі кожної громади, по рахункам, котрі робить громадський уряд. А уряд той, тай раду державну, вибирають собі самі громадяне. На Утопії всі працюють по три години рано і по три по полудни коло чорної роботи, окрім тих, котрі показали дотепність до науки, чи вмілостей, і котрих громада увільнила від чорної роботи. Такої роботи по 6 годин у день стає на потреби громадські власне через те, що всі працюють : нема монахів, вояків, панства, льокаїв і таких инчих. А при чорній роботі лише по 6 годин у день, кожний має досить часу і на просвіту, котрою пильно займають ся дорослі Утопляне в вільні вечірні години у громадських будинках, а всі діти у школах. Що до віри, то в Утопії всі обовязані признавати, що душа безсмертна ; що бог добрий і сотворив душу на те, аби вона була щаслива ; що добрі діла будуть після смерти надгороджені, а злі покарані. Все инче полишено було на волю кожного, як він хоче собі про те думати, як уявляти собі бога, як поклоняти ся єму і таке инче. Але й тим, що не признають безсмертности душі, нема ніяких кар, а лише їй не вибирають ні на яких урядників громадських і їм заборонено ширити свої думки межи звичайним народом, а можна про них говорити лише с попами (котрих, не богато, вибирають громадяне) та з ученими.

Такий взорець вільности людей в справах віри, Мор показав дуже до річи саме перед тим, як по всій Європі через переміни в церковних порядках, що завели протестанти, ще за життя самого Мора, настали сварки mezi католиками і протестантами і навіть серед різних протестантів mezi собою, при чім одні одних били, мучили, палили, а світський уряд мішав ся до справ віри та силував підданих до своєї віри, опираючи ся на думку, що „чїе царство, того мусить бути і віра“. Сам Мор був покараний на смерть (1535 р.) за те, що яко міністер не схотів підписати закону, встановленого англійським урядом про те, що король має бути головою і в справах віри, так само як у світських справах. Та помалу й інші писателі в різних європейських сторонах почали навчати, як Мор, що в справах віри мусить бути признана людям воля, і пізніше такі думки стали й законом у більше просвічених державах

Але властиво книга Мора про Утопію цїнна не ськими чи такими думками его про різні державні порядки, а тим, що він звернув увагу на громадське житє на землі, що обсуджував се житє опираючи ся на вільний розум, а не на які церковні приписи, та виставляв против неладних порядків на землі не царство боже або небесне, котре не залежить від людей, але взо-

рець, котрий люде самі можуть виповнити на землі, як тільки схотять. Помилив ся Мор тільки в тім, що вдав справу так, буцім то взірцеві порядки на острові Утопії заведені були відразу та одним мудрим царем. Зваючи добре сучасних єму царів в Европі, Мор сам мало мав надії, аби вони завели в своїх державах подібні порядки; навіть, аби мати право друкувати свою книгу, Мор мусів сказати в кінці, що не хвалить усіх порядків, які в ній описані. Але все таки тут Мор завважує, що „в Утоплян є багато такого, щó я хотів би, аби наші громади переняли“.

„Я більше бажаю того, ніж надію ся“, — каже нарешті Мор. І він мав рацію так говорити. бо надія на європейських царів, що вони послухають Мора, була би марна. Але-ж ми тепер знаємо, що громадські порядки змінюють ся не відразу, а помалу, так що на місце старого, що розвалює ся, наростає нове, і зміни ті роблять ся не так волею царів, як волею самих громадян, у котрих виробляють ся нові думки. Ми знаємо й те, що найшвидче і найліпше змінюють ся порядки тоді, коли громадяне мають вплив на державний уряд через вибір рад державних, або й самих державних урядників. Коли вчені люде завважали се, то виробили собі, замісь думок утопічних або утопій, думки про поступ.

7. Зріст думок про поступ.

Від часів гуманістів рішучо починають виробляти ся і думки про поступ, то є про те, що жите людське чим далі стає не гірше, а ліпше.

Зерна подібних думок були ще в декого з грецьких та римських писателів, котрі, не вважаючи на оповідання про старі золоті віки, рівняли спомини про дійсне старе жите з сучасним, жите диких народів зі своїм, і бачили, що колись то і діди їх були дикі. Особливо ті грецькі та римські писателі, що зводили в свої книги те, що знали в їх часи про природу, завважали, що люде пізнають чим далі тим більше, і сподівали ся, що колись вони знати муть іще більше. Такий був напр. Грек Арістотель, що писав коло 300 років перед Христом, і звів у свої книги майже всю тодішню науку, так що єго книги вважали за жерело науки навіть і в середні віки, і магометанці-Араби, і християне. Такий був далі Римлянин Пліній, котрий жив трохи пізніше від Христа, і звів усе, що знали в єго часи про природу, у свої книги, названі Природна Історія, то є розвідки про природу.

І в середні віки ті вчені, що за Арістотелем та Плінієм досліджували природу, наближали ся до думки про поступ. Такий був напр.

монах англійський Роджер Бекон (1214 — 1293 р), що пробував дійти, с чого зложені різні річи, виробляв лікарства і таке инче, тай виробив щось подібне до теперішнього пороху; через те про него говорили, що він знає ся з дияволом, так що ему було заборонено учителювати і багато років его держали в монастирі, як у тюрмі. Сей Бекон казав, що настане час, коли остатний школяр знати ме більше ніж тепер знає найученіший муж.

Більше рішучо подібні думки почали казати гуманісти між инчим через те, що в їх часи таки досить явно було видно поступ у порівнаню до середніх віків. Дуже важні з думок гуманістів ось які слова Франца Бекона, англійського ученого і державного мужа, що жив межі 1560 і 1625 р. : „Одна с причин, що задержували поступ наук, котра прибивала їх до одного місця, се велика пошана до старини. Про сю старину повстала думка зовсім противна дійсному зміслові річи. Стариною треба називати старість світа. Але старість світа се власне часи, в котрі живемо ми, а не ті, в котрі жили наші діди, і котрі були власне молодими часами світа. Коли нам треба найти людину, що знає багато в людських справах, то ми обертаємо ся до старшого, а не до молодшого, бо старший більше бачив, чув і думав. Так само й люде наших часів, як би були сміливіщі, могли би більше дізнати ся

ніж старосвітські, бо тепер світ став старший, і число проб і наглядностей зросло безмірно. Вже одно плаванє по морю та подорожі, що вбільшили ся в наші часи, найшли в природі тільки річей, котрі можуть повести до нових думок!

Сими словами англійський учений перевернув звичайні доти думки про старе і молоде. Власне через те й слухали старих людей, що вони, як кажуть, більше бачили світа. Але, від коли люде почали більше рушати ся, а особливо від коли почали записувати у книжки те, щó бачили і думали, від коли книжок стало більше, то справа обернула ся так, що власне той, хто більше рушав ся і більше читав, той і більше бачив і знав світа. А таким може бути і молода людина, а в усякім разі люде чим раз новіших часів стають чим раз більше значими, так як би старіщими.

Такими думками, як Беконові, котрі після него почали казати й инчі вчені, підрізана була в корени пошана до старосвітської науки, що єі буцім то треба слухати, а не здавати ся на власний розум і пробу.

Ще перед Беконом учений Поляк Коперник (1493 — 1543 р.) зважив ся на думки про світ, неподібні ні до церковних, ні до тих, які мали вчені Греки, котрі хоть і думали, що земля куляста, але все таки говорили, що вона більша від сонци і що сонце коло неї ходить. Коперник написав книгу, в котрій доказував,

що противно, наша земля далеко менча від сонця і ходить навколо него, як і інші подібні їй землі-планети, що нам видають ся зорями. Копернік присвятив свою книгу папі і вмер того самого року, як вона була надрукована. Коли-ж після его смерти інші вчені католики почали говорити подібні думки, то папський церковний уряд їх палив, замикав у тюрми і силював відрікати ся їх. (Розказують, що коли старого італіянського вченого Галілея так присилювано відречи ся думки, що земля ходить навкруг сонця, то він, сповнивши сей обряд перед попами-судиями своїми, все таки промовив: „еге-ж! а все таки ходить!“) Але в протестантських країнах ученим було вільніше, і тут вони незабаром посунули далі Копернікову науку, аж нарешті учений Англічанин Н ь ю т о н (1642 — 1727) вирахував і величину сонця, землі й інших планет, і довжину часу, за який вони обходять навкруги сонця.

Так покладено початок нової науки про світ, відмінної і від християнської і від старої грецької. Копернік і Ньютон склали науку про сонце та зорі (астрономію), побіч неї зростала й наука про сили світові (фізика), а далі й наука про склад матерій світових (хімія) Подорожі по землі вбільшили науку про каміне, землі і металі (мінералогія), про рослини (ботаніка), про звірі (зоологія), про тіло людей (антропология), про жите

народів (етнольоґія) та про їх минуле (історія). Після того важко вже стало письменним людям думати, що в старі часи люде були розумніщі і що в загалі все було ліпше, а тепер іде до гіршого. Противно, просвічені люде явно стали бачити, що світ чим далі йде до більшого розуму, до ліпшого стану.

Нарешті два вчені Французи написали осібні твори, де показали, що і в науках і в громадських порядках та людських звичаях, на скільки вони нам звісні за кілька тисяч років, іде поступенне поліпшенє, поступ. Перший с тих Французів був Тюрґо́ (1727—1781 р.) а другий Кондорсé (1743—1794 р.). Оба вони в кількох своїх працях говорили про поступ, а окрім того написали про него осібні праці — Тюрґо́: Промову про постійний поступ людського розуму, а Кондорсé книгу: Нарис історичного образа поступу людського розуму.

Головну думку своєю Тюрґо́ виложив ось якими словами: „жадоба зиску, честолюбство, пусте славолюбство (урядів) усе череміняють світове житє, заливають землю кровю, але посеред тих руїн людські звичаї все м'якшають, розум просвічає ся, окремі народи зближають ся один до одного, торговля і державні зносини (подітка) з'єднують нарешті всі частини землі, і вся купа людського роду переживаючи то спокій, то рух, то добре, то

лихе, іде все тихим ходом до чим раз більшого поліпшення“. С такою думкою Тюрго оглянув переіні в людських думках і звичаях від найдавніших часів, коли всі люде були дикі, до появи віри християнської, а від тоді до свого часу.

Кондорсе в своїй великій книзі оглянув, досить докладно для свого часу, людський поступ від доби дикости аж до своєї, найбільше науковий поступ. При тім він ясно показав, яку вагу для того поступу мала вільність досліду, або вільність людей думати про всякі річи незалежно від усякого примусу, котрий звуть словом авторитет (се слово римське і вживає ся в нових мовах в розуміню уряду або верховенства кого небудь старшого над менчим, чи в учинках, чи в думках).

До вільности досліду наближали ся старі Греки, у котрих не було сильного поівства. Ся вільність майже зовсім пропала в Европі тоді, як виробило ся християнське поівство, що виставляло свої думки яко слово боже. Потім вільний дослід став трохи піднимати ся в Арабів і в тих Европейців, що почали вчити ся від них. Більше підняв ся вільний дослід за часи гуманістів. Під koniecь сеї доби піднято справу церковної зміни або реформації через те, що деякі богослови, як Лютер (1483 — 1546 р.), Кальвін (1509 —

1564 р.) й інші, читаючи такі християнське святе письмо в мові грецькій та жидівській, завважали, що церковний католицький уряд навчав багато де в чім незгідно с тим письмом, і встановив такі церковні порядки та обряди, яких те письмо, особливо євангельське, не знає, або відкидає, — напр. поповіство, церковні служби, служба святим, богородиці та образам і таки инче. С того повстали нові церкви, або церковні громади — реформатські або протестантські, котрі против авторітету церковного уряду поставили авторітет святого письма. (Про проби зробити подібну церковну зміну перед Лютером, ми написали особну книжочку: Євангельська віра в старій Англії). Але що в сій суперечці межі протестантами і католиками католики также покликували ся на святе письмо, як єго товмачили старі християнські учителі та церковний уряд (єпіскопи і папи), то протестанти прийшли до думки, що ніякі тоті товмачіня не обовязкові для людей, і кожда людина може розуміти святе письмо вільно, як їй бог на розум дасть.

Вирвавши ся с під католицьких урядів, самі протестантські учителі думали зразу вдержати свій авторітет над простими християнами і карали та підбивали світський уряд у своїх громадах карати тях, що думали не так,

як вони. Так напр. Кальвін спалив у Женеві Сервета за те, що той, опираючи ся на біблію, не признавав потрійного бога (отця, сина і св. Духа), а лиш одну особу бога. Але зараз же найшли ся такі протестантські учителі, як напр. Француз Кастеліон (1515—1563 р.), що почали писати проти намірів протестантського уряду іти по слідам католицького уряду, і почали виступати проти всякого примусу в справах віри. Але пізніше протестантських церковних громад намножило ся і вони держали ся не в усім однакових думок, то вже й не можна було їм завести новий уряд над людьми в справах віри, який був тоді, коли вся західня половина Європи належала до одної католицької церкви. Окрім того, протестантські проводирі (пастори) не були вже висвяченими попами, як католицькі, а простими світськими людьми, що їх вибрали громади, або поставили світські уряди, з людей учених у богословській науці, то вони не могли так підняти ся над світськими людьми як католицькі попи, єпископи та папи, і спинити науку инчих учених людей, хоть і не пасторів. Через се все церковний авторитет ніяк не міг утвердити ся серед протестантів, і реформація довела немалу до руїни церковного авторитету.

У 1639 році деякі протестанти, що виселили ся з Англії до Америки через те, що терпіли

дома утиски від церковного уряду, заклали в Америці громаду Род Айлянд, у котрій, за приводом баптиста Роджера Віліямса (1606—1683 р.) постановили законом рівне громадське право для людей усякої віри, християнської і нехристиянської (про баптистів, котрі так називають ся від грецького слова баптідзейн, через те, що вони другий раз вихрещували ся, ми написали особну книжочку: Брацтво Хрестителів або Баптистів на Україні). Такий порядок зве ся: вільність віри, або вільність совісти. Пізніше таку вільність почав устанавляти світський уряд у державах протестантських, а потім і католицьких (про се ми написали особну книжочку: Віра і громадські справи).

Тимчасом світські вчені, як напр. згаданий вище Франц Бекон, дійшли до думки, що в справах світської науки треба доходити до правди вільною пробою, не спускаючи ся на те, що навчають старі люде, або вчені старих віків, і встановили вільність від усякого авторитету в справах світської науки. Зразу ті вчені, як і сам Бекон, хотіли поділити справи світської науки і справи віри так, аби в справах науки про світські річи держати ся досліду, вільного від усякого авторитету, а в справах віри покоряти ся авторитетови святого письма, або навіть і церковного уряду. Але

пізніше такий поділ показав ся неслухним і неможливим, і вчені люде прийшли до того, що над розумом людським не можна поставити ніякої старшини, що розум мусить бути в усім вільний від усяких авторитетів. Думку сю ріжучо висказав учений Француз Декарт (1596—1650 р.). Від тоді вільний дослід прикладено і до самого святого письма, слова котрого вчені люде почали розбирати, яко слова писателів певного часу, жидівських і християнських, а зовсім не яко слова самого бога, сказані раз на всі віки і для всіх людей.

Так помалу люде дійшли до повної вільности досліду, або наукової вільности. Ми вже казали, в книжочці „Оповідання про заздрих богів“, що така вільність не від разу може дати людям правду про всякі річи і що з нею не раз людина, і найрозумніша і найученіша, може помилити ся. Але-ж нема в людей иншого способу доходити до правди, бо самого бога ніхто не може бачити і роспитати, а ті, що говорять від імени бога — самі люде і можуть помиляти ся. Нарешті вільність досліду вже себе виправдала, бо від тоді, як єї признали люде, хоть ще далеко не всі, — наука поступила так, як перше й не сніло ся людям, і тепер знають люде уже багато всякої правди і мають із неї всякі користи, про котрі перше не сміли й думати.

Богато є таких здобутків науки, увільненої від усякого авторитету, показав уже й Кондорсе, сто років тому. Він оглянув людський поступ у дев'ять діб, на котрі він ділить історію людей. За першої доби, поставленої в книзі Кондорсе, люде, спочатку звіролови, риболови і такі инчі, складали ся в народи; за другої жили пастухами, далі почали виробляти хліборобство. За третьої доби Кондорсе оглядає хліборобський поступ до вигаду звукового письма.

Треба пояснити, що то таке звукове письмо. бо вигад єго дуже влекшив поступ. Перше письмо у людей було рисоване того, що вони бачили. Можна те письмо ще й доси бачити у диких народів. Напримір: дикий червоно-шкірий Американець, що живе зо стрільцтва, коли хоче похвалити ся тим, що він убив 12 відмедів, то малює на своїм шкірянім щиті 12 відмедів. Старі хліборобські народи напр. Єгиптяне та Вавилонці розширили і сяк-так упорядкували подібне письмо, рисуючи різні річи зачерками, напр. дім — четверокутною фігурою, сонце — кружком із точкою в середині, і придумуючи способи переносні для ознаки різних річей: напр. рисуючи бжолу, аби означити царя (бо у бжіл царює матка) і таке инче. Далі вони почали вживати таких рисунків для ознаки складів і звуків: напр.

рисували птаха, аби означити *а*, бо в єгипетській мові слово, що значило птаха, починалося звуком *а*. Ще далі, всі рисунки почали писати скоро, зачерками, котрі ледви з далека були подібні до дійсних річей. Так виробився дуже трудний спосіб письма, бо знаків у ній було багато і один знак часто означав кілька слів (напр. людина с піднятими руками значила і вишину і радість), а один звук писався кількома знаками, бо траплявся в початку кількох слів. Фенікіяне, — нарід, що жив по морським борезі жидівської землі і займався плаванем по морю та торгом, — познайомилися з письмом єгипетським і вавилонським, але завважали, що воно не підходить до їх мови, бо напр. слова, котрі в Єгиптян починалися звуком *а*, у них говорилися інакше. От Фенікіяне і придумали: перелічити, кількоє в їх мові звуків, с котрих складаються всі слова, і вибрали зі скорого письма єгипетського та вавилонського знаки для кожного звука. Так дістали Фенікіяне двадцять два знаки, котрими вони могли написати всі слова своєї мови, подібно до жидівської. Отсе й було перше звукове (або по грецьки фонетичне) письмо. Се був великий здобуток для людського поступу, бо те письмо можна було прикласти до всякої мови, з додатком, коли треба було, кількох инчих знаків або букв. Від Фенікіян їх спосіб писати взяли

в один бік Жиди і далі майже всі інші народи азійські та африканські, а в другий бік Греки, а від них Італійці (Римляне й інші), а від них нові європейські народи, так що напр. Поляки пишуть римською азбукою, а ми пишемо трохи зміненою грецькою. І майже всі теперішні азбуки на світі (окрім китайської) то не що інше як фенікійська азбука, тільки змінена у різних народів, відповідно до різних способів скоро писати на різних речах (на папері, шкірах, листю, каменю і так далі).

Єгиптяне та Вавилонці почали писати своїм письмом страшенно давно, бо письмо їх знаходить ся на будинках і виробах, що були зроблені вже на 4500 років перед Христом; найстаріші взірці фенікійського письма знаходять ся на надписах, зроблених 900 років перед Христом, а найстаріші звістні надписи грецькі зроблені були на 650 років перед Христом. По сім можна міряти і хід поступу в письмі — як то тяжко було людям дійти до простого і легкого письма фонетичного і як потім легше стало єму розширити ся. На сім же примірі видно й те, які важні для поступу взаємини межи народами: ні один нарід не вигадав сам простого і легкого звукового письма, а треба було, аби Фенікіяне вступили у взаємини з Єгиптянами та Вавилонцями, порівнали їх письма й мови зі своєю мовою, аби вони придумали, як їх письма прикласти

Рай і Поступ.

до своєї мови і прибрати найлекший спосіб письма. Подібне можна показати і на всіх людських вигадах. Всі ті вигадки йдуть страшенно помалу, поки кожний нарід вигадує все собі сам і дуже вскорюють ся, коли різні народи входять у взаємини з собою. Звукове-ж письмо тим і важне, що воно дуже влекшує ті взаємини, і через те можна сказати, що від коли єго Фенікіяне придумали, то всякі вигадки і науки у просвічених народів стають спільними, міжнародними, так що від тоді ні один просвічений нарід не може сказати, аби у него було що небудь у житю цілком, виключно свого, ні в кого не позиченого, а всі ті народи міняють ся своїми вигадами. Учені тепер дослідили, що люде жили страшенно довго, не знаючи справдішнього письма. Камінні струменти, зроблені людьми, находять ся під мулом, що наносила вода може за яких двадцять, або тридцять тисяч років. Так можна рахувати по тім, кільки тепер ріки наносять мулу на рік. Значить, уже тоді жили по наших сторонах люде, звісно, дикі. А Єгиптяне та Вавилонці придумали своє письмо мабуть коло 7000 років перед нами, Фенікіяне своє коло 3 або півчетверта тисячі років перед нами, а від тоді люде поступили на перед в усім безмірно більше, ніж за 30 тисяч років від початку людських інструментів до Єгиптян і ніж Єгиптяне за 5000 років.

От через що Кондорсе мав повну рацію поставити вигад звукового письма побіч вигад хліборобства і починати від него осібну добу в людськiм поступі.

Четверту добу того поступу Кондорсе рахує від вигад звукового письма до поділу наук у Греції коло 300 р. перед Р. Хр.

Треба пояснити і сей поділ. Науки почали ся у Єгиптян і Вавилонців дуже давно, вкупі с письмом, або й ще ранче. Від Єгиптян і Вавилонців вони перейшли до Фенікіян і Греків у купі з письмом. Але перше люде, навіть найученіші звали мало, так що один чоловік міг вивчити всі науки; пізніше се всезнайство стало трудніше і вчені почали вибирати собі для досліду поодинокі науки, через що кождий міг більше в ній дослідити нового. Се стало ся серед Греків коло 300 року перед Р. Хр. Тепер такий поділ наук пішов іще далі, але тепер учені перед тим як вибирати собі для досліду яку осібну науку, виучують загальні основи кождої; се зве ся загальне образование, котре тепер люде дістають у середніх школах, як гімназії, а поділ наук виходить уже у вищих школах, як університети.

Пята доба в людськiм поступі, по Кондорсе, була від поділу наук до їх упадку в часи нападу непросвічених народів на римське царство, та переваги християнського попівства. Шеста доба — від того часу до по-

чатку підняття наук від часів Хрестових війн, коли Європейці почали присвоювати собі арабську науку. Сема доба — від початку такої обнови наук в Європі до вигаду друковання книг. Осьма доба — від початку друкована книг до увільнення від ярма авторитету в часи Декарта. Девята доба — від Декарта до французького державного перевороту в 1789—1792 р., коли була встановлена у Франції вільність держави, скасовано королівство і замість него заведено уряд вибраний громадою, або республіку (спільну річ). Від того часу Кондорсé починає десяту добу, будущу. В сій добі, на основі того, що було перше, Кондорсé жде нового, скоршого поступу. На думку Кондорсé, сей поступ мусить бути: в скасованю нерівности межі народами, в поступі рівности осіб у кождім народі та в поліпшеню самої людської породи — єї дотепностей і здоровля.

8. Показ поступу в історії людей.

Писаня Тюрго та Кондорсé, звістно, богато де в чім застаріли. Тепер про те саме, про що вони говорили, учені люде пишуть далеко докладніше, бо більше знають. Писаня Тюрго і Кондорсé, тай инчих писателів (німецьких, англійських і т. д.), що в їх часи

теж говорили про поступ, цінні головно тим, що вони звернули увагу на поступ в усім людським роді, в усій людности. Справді, коли брати лише долю окремих народів, то можна часто не тільки не бачити поступу, але навіть бачити погіршене сеї долі, бо иноді бувало, що цілі народи діставали ся в неволю чужим, або й зовсім гинули. Але коли оглянути долю всіх народів на землі, бодай від тоді, від коли можна мати писані спомини про ту долю, то певно завважаємо, що тим часом, як серед одного народу поступ иноді переривав ся, то він усе таки йшов серед инчого, або що поступ з одного боку спинав ся серед якого народу, та йшов тільки з другого боку, а серед другого було на-виворот, аж поки потім один нарід не навчив ся від другого того, в чім він лишив ся з заду. З огляду долі всіх народів ми бачимо, що помалу народи в загалі зближають ся одні до одних, виробляють із себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигадки й думки так, що виробляє ся з окремих народів дійсне людство, в котрім поступ не може перестати навіть найгіршими часами.

От напр. поступ наук дуже спинив ся був, коли на Римлян і Греків почали нападати дикі народи та позавойовували їхні країни. Але в цілім людським роді поступ не переривав ся, бо навіть ті дикі народи навчили ся багато

від Римлян і Греків, в тім числі й віри християнської, після чого найдальші народи Європи почали вважали себе братами по вірі з Римлянами і Греками так, що після того громада народів, людство, навіть вбільшило ся. Подібне стало ся і в Азії, після того, як велику частину єї завоювали Араби та розширили там віру Магометову. Помалу дикші народи почали все більше навчати ся і поступ усе більше розростав ся. Тепер європейські народи в самій Європі та в Америці, Австралії, Азії й Африці взяли таку перевагу над инчими, а заразом так наблизили ся одні до одних торгом, наукою, вмілостями, письменством, що перерва поступу стала вже неможлива. Тепер можна навіть сміливо сказати, що незабаром увесь людський рід увійде в одну спілку в усіх справах, так як напр. і тепер уже всі держави увійшли в одну спілку поштовою і згодили ся, аби за 10 кр. лист ішов по всему світу.

Отже, коли оглянути долю всего людського роду, особливо тих народів, що давніше почали наближати ся одні до одних і витворювати з себе спілку народів, людство, як європейські народи, то в усім побачимо явний і безперервний поступ.

Найясніше видно поступ у людських вигодах, у науках, що ними люде покоряють собі не-людську природу, живу і мертву. Досить буде поглянути на к р е м і н н і н о ж і, що ними

люде скрізь орудували в найдавніші часи та орудують ще й доси деякі дикі народи, і поглянути на величезні струменти й машини, котрими орудують тепер Європейці, аби допевнити ся, який великий поступ зробили люде, — бо як видно зо старих могил, що їх учені люде розкопали, то і в Європі колись люде не знали инчих інструментів, окрім камінних ножів, доліт і такого инчого. Вже коли порівнати з інструментами диких людей ті, що мали Єгиптяне, Вавилонці та инчі стародавні народи, що придумали способи кувати мідь і залізо, виробили ткацький варстат і водочерпальні машини, водяний млин і таке инче, то видно чималий поступ. А в середні віки вигадані були вітряний млин і доєить складні машини з зубчастими колісцями (напр. ті, що є в часовниках і дзиґарях). Новими-ж часами придумано скору ткацьку машину (Анґлічанин А р к р а й т, 1732 — 1792), парову машину (Анґлічанин В а т т, 1736 — 1819), паровіз (Анґлічанин С т е ф е н с о н, 1812), пароплав (Американець Ф у л ь т о н, 1815), електричний телеґраф (Американець М о р с, 1844) і такі инчі, котрі зовсім змінили всі способи виробів і зносин межі людьми.

Сей бік поступу зве ся п о с т у п і н с т р у м е н т о в и й, або т е х н і ч н и й. Він був би неможливий, як би не було п о с т у п у н а у к о в о г о. Про науковий поступ ми вже.

говорили багато, та не ма чого і розводити ся про него, такий він очевидний.

Сей поступ уже перемінив на ліпше по-части й людську натуру. У нас, тай скрізь, невчені люде кажуть, придержуючи ся старих думок, що буцім-то чим далі, стає все гірше, що буцім-то с часами люде стають слабші, менчі, що і вік людський вменчує ся. У всіх народів за старих віків, навіть у письменних, були оповіданя про людей-велитів, що колись буцім - то жили на землі. В жидівській біблій не раз говорить ся про таких велитів, і розка-зує ся, що перше люде жили по кілька сот років (більше як девять сот), потому по сто-двіста років, а вже нарешті менче. У нас про-сті люде розказують, що колись були такі велити, що могли теперішних людей покласти собі на долоню, ніби комашки, а нарешті бу-дуть такі малі люде, що в нашій теперішній печи буде їх дванадцять цінами молотити. Докладна наука показала, що всі такі опові-даня неправдиві. Тепер учені люде, роскопу-ючи могили та цвинтарі, зміряли там людські кістки і дійшли, що противно: теперішні єв-ропейські люде зростом вищі, ніж давні. Так само дійдено по записям парафіяльним, котрі в деяких місцях зберігли ся за кілька сот ро-ків, що в Європі вік людський чим далі стає довший.

Коли говорять ся про вік людський, то не треба брати на примір окремих старих людей, котрі то сям то там живуть по 100 років і більше, а треба вирахувати середній вік людей в якійсь країні. Учені люде роблять се так, що рахують кілька що року вмирає людей на кожду тисячу душ людности в якій країні. Отже виходить, що чим менче просвічена і гірше впорядкована яка країна, тим більше в ній вмирає найперше дітей, а потому й дорослих від усяких слабостей, і через те середній вік людський стає коротчий. В Англії не так давно взяли ся міські уряди, за порадою вчених людей, перебудовувати старі міста, аби було чисте повітре: робити широкі вулиці, заводити серед міста і навколо горіди, будувати ліпші доми для бідних та вдержувати для них безплатних лікарів, давати їм дешевші або й безплатні ліки, — отже від разу, за яких 20, або й 10 років, показало ся, що в тих містах людей стало вмирати богато менче, значить: вік людський став довший. Коли подібно скрізь возьмуть ся за працю, то й скрізь буде так само.

Тепер можна сказати, що нові струменти й машини ще не служать усім людім, але більше богатшим. Тепер є сторони, як напр. у Галичині та в Росії, де технічний поступ послужив навіть против бідних людей, що на фабриках і в копальнях живуть іще гірше, ніж колись жили с простого хліборобства і ще скор-

ше вмирають. Але не треба думати, що се скрізь так, бо напр. в Англії, де з усіх європейських країн найбільше вживають машин, зарібки навіть бідніщих людей стають більші і вік людський довший. На те, аби технічний поступ не шкодив бідніщим людям, є вже лік: просвіта та спільність межи бідними людьми, межи робітниками, аби підвишити плату за працю, аби всилувати державні, краєві і громадські уряди, аби ліпше вдержували копальні, фабрики, доми для робітників, а далі старати ся, аби всі ті заклади переходили під уряд і на власність самих робітницьких сілок. Тоді всі вигоди технічного і наукового поступу будуть рівно користні для всіх людей і поступ той стане ще скорший, так що людська праця стане дуже легка, хоть, звісно, зовсім не счезне, як про се думали ті, що склали оповідання про райське житє, минуле чи будуще.

Науковий поступ і тісно звязаний з ним поступ в у м і л о с т я х (у письменстві, в малярстві, різьбі, будівлі, музиці) переміняють на ліпше і д у х о в у л ю д с ь к у п р и р о д у. Чим далі все більше стає людей, котрі ставлять за завдачу свого житя дійти до правди або виробити щось прекрасне і готові навіть бідувати, аби тільки в тім дійти до своєї ціли. Про тих людей кажуть, що вони живуть головою, а не самим животом, і очевидно що такі люде вищі від звичайних і що вони

своїми творами підносять і увесь загал людей на висоту над старе житє, близьке до звірячого. Науки й умілости, навичка думати про правду і почувати прекрасне роблять людей инакшими і ліпшими, справедливішими, підбивають людей до того, аби думати не тільки про себе самих, але й про других, виробляють поступ людських звичаїв і норівів, поступ громадської справедливости. Чим далі все більше стає людей, котрі навіть готові самі терпіти, аби завести справедливість у громаді та й инчими способами поліпшити долю других, і при тім не ждуть за те для себе ніякої заплати ані на сім, ані на тім світі. Читаймо книжки і газети, погляньмо навкруги себе, і ми побачимо не мало навіть панських і богацьких дітей та доньок, що могли би жити в роскошах, як би думали тільки про себе, але вони часто бідують і терплять через те, що думають про скривджених і бідних людей, працюють для їх просвіти, борються ся, аби розширити їх права і таке инче. Се все зве ся поступ людяности в самій людській натурі.

Той поступ доводить до поступу в відносинах межи народами та в порядках громадських і державних.

Коли ми порівнаємо старосвітські і теперішні відносини європейських народів, то найперше нам мусить кинути ся в очи, що в ста-

рих і середних віках скрізь йшла безперервна війна. Перед римською державою, тай після її руїни в середних віках, не тільки племя з племенем, держава з державою, але навіть кожний пан-рицарь із сусідом воювали з собою майже без упину, при чім нівечили простих людей. Новими часами вже тільки держави воювали с собою, а приватна війна перестала. Тепер уже зо сто років як в Європі менчі держави майже не знають війни, тай більші воюють не часто. Окрім того війна перемінилася: бити, руйнувати, грабити невоjakів тепер, за спільною згодою держав, заборонено, і коли ще подібне лучає ся, то вважає ся всіми за сором. Серед просвічених людей скрізь іде розмова про те, аби незгоди меж державами рішали ся особними судами. І вже було за остатні 25 років кілька примірів таких судів, що здержали європейські та американські держави від війни. Важно, що навіть царі найбільше озброєних держав тепер промовляють при всякій нагоді, навіть перед воjками, що вони воліють мир і що навіть військо держать тільки за для того, аби забезпечити мир. (Сего 1899 р. ,за почином російського царя, для нарад против війти зйїхали ся в Га-дзі навіть представителі майже всіх просвічених держав. — М. П.). А колись війну мали за найблагороднішу працю для людини, так що у диких народів, як хто не вбив кого, то не мав

права женити ся, і навіть у просвіченищих народів кождий новий царь найперше мусів здобувати собі славу новою війною.

Побіч того, як війна серед народів уменчує ся, то вменчує ся і можливість одному народови дістати ся в неволю другому і через те счезнути помалу або раптом. В Європі ми навіть бачимо, що за остатні сто років завойовані ще народи увільнили ся і заложили собі самостійні держави, часто за підмогою других, бо серед просвічених людей в Європі виробили ся думки, що кождий нарід мусить бути вільний у своїй долі. Так за підмогою російської держави та громадян із ріжних народів (найбільше з Англічан), увільнили ся від Турції Сербі, Греки, Волохи, Болгаре. Так, за підмогою Франції, італіянські країни увільнили ся від Австрії, при чім знов багато прислужили ся поодинокі Англічане, що давали італіянським повстанцям гроші, вступали самі в їх товариства, котрі повставали против австрійського уряду та проти папи римського і князів італіянських, що стояли за Австрією та неволили своїх підданих. Помалу Італіянци увільнили ся від чужинців, від світського уряду папи, від своїх лихих князів та ворогів і зібрали ся в одну вільну державу. Інчі народи, як нпр. Угри та Славяне й Волохи в Австрії, коли не могли увільнити ся через повстаня та поміч чужих держав, то увільняють

ся через перемену в державних і громадських порядках, і нема тепер такого, навіть найменшого і найбільшого народу в Європі, котрий би не міг надіятися, що стане вільним і паном своєї долі через перемену державних і громадських порядків, котрі чим далі стають вільніші. Таку надію можемо мати і ми Русини-Українці, поділені межі державами російською та австро-угорською. В Австрії наші Русини, через перемену громадських і державних порядків від 1848 р. явно увільняють ся від Поляків, що були запанували над ними, тай від Волохів, Німців і почасти від Угрів. У російській Україні через увільнене селян від панщини у 1861 р. наші Русини-Українці почасти увільнили ся від Поляків, і прийде час, коли через перемену державних порядків вони увільнять ся і від Москалів.

Се увільнене народів від нагніту чужих зве ся вільність націй, то є людських пород, або національностей. Тут поступ європейських народів, особливо за остатні 100 років, очевидний.

І в громадських порядках серед європейських народів настали величезні зміни на ліпше, особливо за остатні 100 років. Особиста неволя була колись така, що пани держали рабів, як худобу і вважали раба за товарину, або навіть, як казали тоді, за „говорячий інструмент“. Особиста неволя в Ев-

ропі перемінила ся помалу в середні віки у примусову панщину, а тепер і неволя і панщина скрізь в Європі скасована. Так само недавно скасовано неволю Негрів (чорних людей) в Америці, і тепер Європейці дбають про те, аби неволя була скасована на цілім світі. Лишили ся в Європі та в Америці лише найми, в котрі мусять іти бідні вільні люде, але тепер уже ідуть розмови і навіть роблять ся державні заходи, аби поліпшити і наймитський стан, а богато людей і з самих наймитів і навіть із богатших прибирають способи, аби наймів зовсім не було, та аби всі люде стали властителями, або аби все богацтво стало властністю спілок, громад і держав, котрою всі люде могли би користувати ся.

Від якогось часу появили ся серед європейських народів особні гурти людей, що працюють коло того, аби поліпшити жите наймитів через витворюванє серед них спільности. Звуть ся ті люде соціялістами, то є спілковцями. Межи першими такими соціялістами славно звісні Англічанин Роберт Овен (1771—1858) та Француз Сен-Сімон (1760—1825), котрі богато писали на оборону робітників-наймитів та пробували закладати межи ними спілки. Найбільше розросли ся робітницькі спілки в Англії, де вони поставили собі за ціль присилувати властителів фабрик підвишити щоденну плату робітникам і вмен-

чити час роботи, а далі впливати і на уряд, аби він виробляв закони на користь робітників. За фабричними робітниками пішли і хлібороби. В Ірляндії вони склали велику спілку, котра змагає до того, аби панська земля перейшла на власність сільських робітників. Пізніше соціалісти різних країн дійшли до думки злучити свою працю і в 1866 р. була założена Межинародна Робітницька Спілка, до чого найбільше прислужився німецький учений Кароль Маркс (1815—1882 р.). Ся спілка скликала що року послів від робітницьких спілок із різних країн на ради про робітницькі справи. Хоть від 1874 р. Межинародна Робітницька Спілка перестала існувати, але за те в різних окремих країнах робітницькі спілки розросли ся і вони часом устроюють і межинародні зйізди, загальні, або по реміслам і вже добивають ся змін порядків на користь наймитам, тим більше, що на поміч наймитам стає багато просвічених і добрих людей із більше маючих ставів.

Через те все вже багато держав європейських і американських установили закони про вменченє роботи жінок і дітей, про плату робітникам за каліцтво, про надгороди йім на старість, а недавно англійська державна рада по часті згодила ся на волю робітників, котрі хотять, аби на фабриках не роблено більше як 8 годин у день, і встановила осьмого-

динну роботу в фабриках державних і в копальнях. На сім певно справа не стане і колись таки дійде до того, що властиво наймитів не буде, а всі будуть мати землю, чи струменти й машини до праці, то окремо, то спілками і громадами.

В державних порядках у європейських народів також настали зміни, що майже скасували неволю. Тепер в усіх європейських державах, окрім Турції та Росії, признано, що державними справами мусять управляти не лише царі та поставлені ними урядники, але й сама людність, котру ті справи найбільше обходять. Усюда в Європі, окрім Турції та Росії, державні уряди стали конституційними (уставними), то є такими, що урядники мусять поступати по уставу, по законам, виробленим за згодою виборних народних послів, а деякі держави (Швайцарія, Франція) управляють ся зовсім виборними урядами і звуть ся через те республіками (річ публична, спільна). В Америці майже всі держави, заложені європейськими виселенцями, стали республіками. (Про республіканські порядки у Швайцарії ми написали особну книжечку Ш в а й ц а р с ь к а р е с п у б л і к а). Окрім того скрізь по конституційних державах признано право особам і спілкам подавати свій голос у всіх громадських справах на зборах (вічах), друком, через петиції до урядів і инакше.

Всі такі вільні державні порядки і справи людські виробили ся в європейських народів помалу і так, що один нарід учився йїх від другого. Початок до сих порядків і прав зроблено ще в старі віки в республіках грецьких і римській що повстали 600 до 500 років перед Христом, коли люде по містах грецьких і в Римі повиганяли своїх царів і почали вправляти ся радами та народними зборами. Але коли Римляне завоювали великі краї, то не схотіли дати свою волю завойованим народам і через те самі втратили державну вільність у часи перед Христом, бо коли йїх військові начальники (імператори), захотіли, опираючи ся на вояків, стати подібними до царів, то піддані Римови люде тому не противили ся, а самих Римлян було за мало, аби тому оперти ся Помалу військові начальники з родини Цезаря один за одним набували собі в Римі царську силу, і римська республіка перемінила ся в царство, котре зветь імперія, або цісарство (слово цісар є переробка імени Цезар, тай царь также то само слово, тільки вкоречене. Слово король пішло у Славян (Чехів, Польків і инчих) від Кароля цісаря німецького, що перший почав завойовувати Славян під державу німецьку). Велике римське цісарство було розвалене нападом середно-вікових народів. Сі народи помалу позакладали собі

царства та королівства, за порадою християнських понів та по приміру царства греко-римського, котре вдержало ся аж до 1453 р. коли Турки взяли его столицю Константинополь (Царьгород).

У половині середних віків вищі стани в європейських державах : попи, рицарі та міщане стали силувати своїх королів та князів, аби нічого не робили в головних державних справах без їх ради, котрі ті стани давали на осібних державних зборах. Але такі вільні конституційні порядки вдержали ся тільки в Англії та по-части в Голяндії. Сіме тоді міщане й селяне у Швайцарії, під захистом своїх гір, встигли зовсім вигнати своїх князів і заложити спілку республік. Подібно заложено багато республік і по містах Італії, але майже в усіх них позаводили ся князі. В нові віки Голяндці встигли вибити ся с під іспанських королів, котрим вони дістали ся в спадку по своїх старих князях, і заложили также спілку республік, котра вже не так давно перероблена була на конституційне королівство. По приміру Англії та Голяндії заложені були вільні англійські виселки у Північній Америці, котрі тому поверх сто років відбили ся від англійських королів і заложили третю по черзі спілку республік європейських народів, що зве ся Злучені Держави Північної Америки, куди і наші Руси-

ни тепер емігрують. Новіщими часами, по приміру сих держав, відбили ся від королів іспанських та португальських і емігранти в инчих країнах Америки та заложили собі также республіки.

Поверх сто років тому, у 1789—1792 р. Французи всилували свого короля пристати на державні порядки, подібні до англійських, а потому спробували заложити у себе республіку, але вона зразу не вдержала ся у них. 1848 р. Французи знов вигнали свого короля і заложили на кілька років республіку, а потому в 1870 р. третій раз і тепер йїх республіка держить ся довше ніж які инчі французькі уряди в наш вік. 1848 р. повстали й Італіянци, Німці і ріжні народи в Австрії, аби заложити конституційні уряди. Се йїм не відразу вдало ся, бо царі незабаром повідбирали ті права, котрі згодили ся були дати народам, але помалу таки ті права були обновлені, під напором народів на уряди, і тепер усї царства в західній Европі стали конституційними. Австро-угорське царство стало було конституційним у 1848 р., та незабаром цісарський уряд скасував конституцію. Але в 1867 р., після нещасливих війн, де той уряд втратив піддані ему італіянські країни, що пристали до нового конституційного італіянського королівства, і цісарський уряд згодив ся на конституцію в Австрії та в Угорщині.

Тепер в Європі черга на вільні державні порядки приходять на Росію, до котрої належить і наша Україна. Тут у середні віки по всіх містах були віча, без котрих князі не могли робити нічого важного в державних справах. Пізніше в тих руських країнах, що увійшли в литовську, а потому й польську державу, такі віча були скасовані і замінені панськими (шляхетськими) радами або с о й м а м и, кравчими і державними, котрі зовсім переважували королів, так що польсько-литовсько-руська держава була власне панською республікою. В тих же країнах, що увійшли в московську державу, були ради станів, або земські собори, с послів від попів, панів і міщан. А по степах, наших українських і московських, де осіли козаки, справами орудували козацькі ради, що були майже республіками, хоть признавали над собою зверхню власть королів польських або царів московських. Від тоді як наші козаки й инчі Українці, розлучені панами та духовними польськими, перейшли до царів московських, то ці царі взяли перевагу і помалу забрали більшу частину польської держави, тай заложили велике цісарство Росію.

Тому зо 200 років російські царі почали ломити всі вільні державні порядки по своїх землях, так як се робили королі й по инчих європейських землях, напр. у Франції та Ав-

стрії, і помалу скасували їх зовсім: і земські собори, і польські сойми, і козацькі ради, а завели лише панські повітові і краєзі (губернські), та ради міські й сільські з дуже малими правами. Але вже кількадесять років як просвічені люде в Росії хотять мати конституційні порядки і тридцять років тому сам уряд мусів завести земські ради, повітові і губернські, є послів від усіх станів (панів, міщан і селян), і ті ради почали домагати ся, аби була скликана спільна державна рада. Царському правительству се не подобало ся і він укоротив і так невеликі права земських рад. Але певно, що й російський уряд не встоїть проти громадського напору, як не встояли й інші царські уряди в Європі, і Росія стане также конституційною державою.

В Азії недавно заведена державна рада, подібна до європейських конституційних, у Японії, відки остатними роками прийїжджало багато людей до Європи учити ся. Тай в Індї, що піддана англійській державі, багато людей вже знає європейську науку і вони починають домагати ся для себе державних рад, подібних до англійських, та певно пізніше й дістануть щось таке. Се буде служити приміром і для инчих держав в Азії. В Австралії, де оселяє ся багато Європейців, а найбільше Англїчан, позакладали ся держави, що є піддані англійській державі, але мають свої державні ради і

порядки, майже зовсім республіканські. Можна сказати, що увесь світ тепер іде до вільних порядків державних, конституційних і республіканських, і по тім як ішов поступ у сій справі можна говорити сміливо і про те, що колись державна вільність буде на всім світі.

Всі згадаві вище державні вільности і права тепер ще не рівно признані всім станам людности в різних європейських державах.

Окрім того, через нерівну просвіту, не всі люде можуть вживати і тих прав, що признані їм. Але все таки тепер очевидячки скрізь іде до того, аби всі люде мали рівні права в державі тай просвіта ширить ся скрізь. Коли всі люде будуть досить просвічені і всі мати муть рівні права в державі, тоді від них самих буде залежати переміна всіх громадських порядків, тай межинародних відносин на рівну користь усім.

Тоді настане, коли не райське жите, неможливе для людей, то в усякім разі досить добре й щасливе, котре ще буде чим раз далі поліпшувати ся через нові знаходи науки.

9. Конечні уваги.

Думка про поступ власне тим і користна для людей, що вона поясняє їм усе минуле,

теперішнє і будуще жите всего людського роду, і показує до чого і як той рід іде, і через те дає міцний ґрунт для праці кожної людини і навчає людей ніколи не тратити надії на ліпші часи і лучити ся для спільної праці на те, аби дійти до можливого поліпшення свого життя тепер і на далі. Сим думка про поступ користна для людей безмірно більше ніж усякі віри в рай на землі, котрі й не залежать від людей, або на небі, для котрого люде зневажають жите на землі. При сім наука про поступ не підриває ні одної з добрих думок про способи заслужити собі царство небесне, бо вона также навчає людей, що треба любити других, як самих себе, але-ж додає до того ще щось нове. Власне наука про те, що людина повинна любити других, як саму себе, досить стара і зовсім не виключно християнська. Індійський учитель Будда ще поверх 500 років перед Христом навчав, що людина повинна любити других, навіть більше, як саму себе. Китайський учитель Конфуцій, 500 років перед Христом, казав, що людина повинна робити другим лише таке, що бажає, аби другі робили їй самій. Подібно навчали і грецькі філософи. Та чому-ж у житю людським було так багато неправедного, напр. навіть особиста неволя? Власне тому, що всі такі учителі обертали ся лише до кожної осібної людини, намовляючи єї, аби була добра та справедлива, а не звєртали

уваги на громадські порядки. Нова-ж наука про поступ власне звертає увагу на громадські порядки, змагаючи переімінити їх так, аби навіть недобрій людині тяжко було робити щось лихе, а добрій легко було робити добро для всієї громади, а через те і для самої себе, та аби так помалу і недобрі люде відвикали від злих думок і звичаїв.

Наука про поступ серед людей на землі власне не противна і вірі в царство небесне. Про те, що буде з душею людською після смерти тіла, ніхто ще докладно не знає, та може ніколи й не буде знати. То найліпше полишити кождому вільність думати про се і вірити, як єму подобає ся. Все діло тільки в тім, аби думка про той світ, про царство небесне, не перешкоджала людам порядкувати житє на сім світі, на землі. Нехай кождий, хто жде для себе царства небесного після смерти, не відвертає ся від громади, але працює за життя коло того, аби поліпшити долю других тут, на землі, — того й досить буде, аби для всіх людей на землі справді поступила наперед і люде ставали ліпші і особисто і цілими громадами, та аби не було сварки меж людсьми через ріжницю думок про царство боже, або небесне.

З розказаного вище видно, що про боже або небесне царство все були не зовсім однакові думки навіть межі Жидами і християнами, навіть у

їх святих книжках. Тепер же є такі вчені люде, що не признають царства божого або небесного, осібно від життя людей на землі, але думають, що царство правди і можливого для людей щастя мусить настати тут, на землі, в людських громадах, коли люде стануть просвічені, вільні та добрі, хоть і не переставуть умирати. Так учені думають, що обовязок доброї просвіченої людини і радість для неї, ніби рай, лежить у тім, аби працювати для такого поступу людности, та инчого раю ї не ждуть. А є инчі вчені, котрі вірують у безсмертє душі і в царство небесне, але при тім признають поступ на землі і думають, що поступ сей то лише початок до дальшого поступу, котрий продовжатимуть люде десь і після смерти свого тіла тут, на землі. Є цілі християнські громади, котрі бачать суть християнства лише в заповіді любити бога як батька і людей як братів, і при тім признають поступ в усій людности, християнській таї нехристиянській, котра так же по своєму сповняє сю заповідь. Такі християне ставлять собі за обовязок працювати для поступу в житю всеї людности, думаючи, що так вони працюватимуть власне на те, аби і на землі настало царство боже, то є розум і правда. Так вони вивтовмачують і слова Ісусової молитви: „Батьку наш, що на небі, нехай приїде царство твоє, нехай буде воля твоя, як на небі, так і на зе-

млі". Такі християне признають, що в самих людських думках про бога та его царство й волю іде в усій людности безпереривний поступ, що навіть евангельські думки не зійшли з неба готові і на віки, а були в свій час вироблені людьми, хоть і за божою волею — Жидами й инчими давними народами тай були поступом на свій час, у порівнаню зо старозаконними, а тепер также повинні з волі божої зміняти ся, відповідно до новішого постууу науки і громадського життя, подібно до того, як у свій час і християне змінiali старі жидівські думки, церковні порядки і звичаї, що также вважали ся колись за закон божий, даний на віки. До таких думок помалу наближають ся межі християнами всі просвічені протестанти. Їм не так тяжко признати поступ навіть у справах віри, бо протестанти здавна признають кожній особі вільність товмачити святе письмо по своєму. Через те їм не тяжко признати й вільність досліду і поступу.

Инакше стоять католики — східні (грецького обряду) і західні (римського обряду). Вони признають право товмачити святе письмо лише церковній старшині — соборам єпископів і папам. Східні католики признають, що в справах віри все вже порішено старими соборами єпископів, с котрих остатний був більше як тисяча років тому. Західні католики признають за найвищу старшину в справах віри папу.

При таких примусових поглядах щирим католикам, східним і західним, тяжко признавати думки про поступ у справах віри та повну вільність досліду. Ще не так давно папа Григорій 16-тий та Пій 9-тий осудили думку про те, що папа повинен „помирити ся с поступом, державною вільністю і сучасною просвітою“, та що він повинен признати вільність для інших вір, а не тільки для католицької.

Але-ж остатними часами і римські католики почали хилити ся до думки про поступ, бодай у технічних справах і природних науках (котрого тяжко не признавати), тай у державних справах. Відповідно до сего, межі римськими католиками стали проявляти ся і думки, що віра в царство небесне не повинна відбивати людей від праці коло того, аби і на землі було їм ліпше, та що сама католицька церква повинна помагати тому. Так недавно деякі католицькі єпископи, найперше в тих країнах, де католики перемішані с протестантами, — почали не тільки хвалити бідність та обіцяти бідним надгороду в царстві небеснім, як се робить ся в євангеліях, але й старати ся про те, аби змінили ся громадські порядки та державні закони в користь бідних, особливо робітників. Кілька років тому сам папа написав окружник із такими думками про стан робітників і в початку єго признає нові людські здобутки і змаганя в державних і громадських справах.

Так думка про поступ обіймає чим раз більше всіх просвічених людей.

Правдивість думки про поступ допевняє ся самим зростом сеї думки, бо в зрості сім также видно поступ є часами. Так думки стародавних людей про райські віки назад них, були вже поступом у порівнаню є попередни-ми, бо ті думки показували, що люде вже почали розбирати своє жите і бажати чогось иншого. Поступом против сих думок була староперсидська віра про те, що втрачений рай знов верне ся, бо та віра давала людям надію на ліпшу долю і навчала їх бороти ся против лиха та неправди, поки той рай верне ся. Жидівські думки про їх будуще райське царство, хоть були вужчі від персидських, але розвили особливо думки про справедливість і милость у тім царстві, що мусить настати, і тим самим навчали, що справедливість і милость є обовязок для кожної громади. Християнські учителі розширили заповіди про справедливість і милость, вироблені давніше і навчали, що лише виконуючи власне ті заповіди, людина може заслужити собі царство небесне. Окрім того деякі є тих учителів показали поступ у зрості думок про віру від стародавних віків до Ісуса Христа. Гуманісти звернули людську увагу від виключної думки про небо также і на землю, до громадських порядків, підняли в людях пошану до своєї вла-

сної сили і вказали на спосіб усякого поліпшення — на вільну науку. Поступовці показали безперервний поступ в історії людности і напрямок того поступу і тим подали певну надію на дальший поступ.

Нарешті вартість думки про поступ останніми часами випробовано. Думка ся вияснила ся і стала рішучо розширять ся межі ученицями людьми мало що більше як сто років тому, і вже за сі сто років європейська людність поступила на перед в усім так, як до того часу не поступала і за тисячі років. Коли-ж ся думка, з більшою просвітою людей, розширять ся в усіх людських станах і в усіх народах, то певно поступ у людських громадах до всего ліпшого піде так скоро і доведе людей до такого щасливого та праведного життя, що нам єго тепер і уявити собі тяжко.

Хронологічна таблиця

або

Часовий показ важніших пригод у поступі людей.

Тут виписуємо в особну таблицю важніші пригоди, згадувані в отсій книжці. Пригоди сі треба добре пам'ятати, аби розуміти зріст поступу межи людьми і дати собі раду в загалі в думках про людські справи.

СТАРІ ВІКИ.

Коло **5000** років перед Р. Хр. початок просвічених держав і впорядкованого письменства в Єгипті та Вавилонії.

Коло **2500** років перед Р. Хр. початок фенікійського плавання по морю.

Коло **2000** років перед Р. Хр. вироблене фенікійського фонетичного письма.

Коло **1500** р. перед Р. Хр. початок грецького плавання по морю.

Коло **1100** р. перед Р. Хр. початок жидівського царства.

Межи **1000** і **500** р. перед Р. Хр. переміна царств у республіки в містах Греції й Італії та початок грецької вільної науки (фі-

лософії). В 585 р. перед Р. Хр. грецький філософ Талес виражував наперед, що буде затьміне сонця.

586 р. перед Р. Хр. кінець жидівського царства, перша руїна Єрусалима та його храму.

558 до **529** р. перед Р. Хр. персидські царі покорають усю Передню Азію та Єгипет.

550 р. перед Р. Хр. китайський учитель Конфуцій.

500 р. перед Р. Хр. індійський учитель Будда починає першу міжнародну віру.

500 до **200** р. перед Р. Хр. списане головних книг жидівської біблії.

334 до **330** р. перед Р. Хр. Александер, царь македонський з Греками покорає царство Персів.

384 до **322** р. грецький учений Арістотель; початок поділу наук.

200 до **100** р. перед Р. Хр. жидівська біблія перекладена на грецьку мову в Єгипті.

146 р. перед Р. Хр. римська республіка, що вже перед тим володіла всею Італією, покорила фенікійські виселки (Картагін).

64 р. перед Р. Хр. Римська республіка покорила Сирію та Палестину, у 31 р. перед Р. Хр. Єгипет. Світська римська держава.

31 р. перед Р. Хр. Август Цезар стає паном над римською республікою. Римське цесарство.

Коло **33** р. після Р. Хр. Ісус із Назарета був распятий.

Коло **40** р. після Р. Хр. Павло, погречений Жид, обернув ся до віри в Ісуса Христа і потому ширив єї серед погречених Жидів і Греків. Християнство — друга світова віра.

64 р. після Р. Хр. апостол Павло замучений, як кажуть, у Римі.

70 р. після Р. Хр. Римляне зруйнували Єрусалим і новий храм єго; після того християне зовсім відділили ся від Жидів.

79 р. після Р. Хр. умер римський учений Пліній Старший, що написав Натуральну Історію.

80 до **120** р. після Р. Хр. написані християнські євангелія (в мові грецькій).

313 р. після Р. Хр. римський цісарь Константин (іще не хрещений) дає християнам вільність віри.

325 р. після Р. Хр. перший світовий з'їзд (собор) християнських єпископів для впорядкованя віри.

370 р. після Р. Хр. євангелія перекладені на мову німецького народу Готів.

340 до **420** р. після Р. Хр. св. Ієронім перекладчик біблії старого і нового закону на римську (латинську) мову; переклад єго признаний святим римською церквою і зве ся Вульгата.

Рай і Поступ.

391 р. після Р. Хр. римський християнський уряд заборонив не-християнські віри й обряди.

395 р. після Р. Хр. поділ римського царства на західне (латинське) і східне (грецьке).

СЕРЕДНІ ВІКИ.

476 р. після Р. Хр. кінець західної римської держави; на її місці виробляють ся помалу різні нові держави; німецькі всяки, що їх закладають, вихрещують ся і приймають латинську мову в церквах і признають помалу церковне начальство римського єпископа, папи.

600 р. після Р. Хр. Арабин Магомет починає проповідувати свою віру в місті Мекка. 622 р. Магомет переходить у місто Медину, що признає єго пророком; від сего часу магометанці рахують роки, як християне від різдва Ісуса Христа. 629 до 705 р. Араби магометанці завоювали Передню Азію і частину Індії та Північну Африку і так розширили свою віру магометанство; третя світова віра.

610 р. після Р. Хр. початок християнства (римської церкви) у Німців у Швайцарії та Германії.

711 р. після Р. Хр. Араби завоювали Іспанію, де їх до решти знищили християне аж у 1492 після Р. Хр

842 р. після Р. Хр. остатній східно-християнський всесвітній собор єпископів; кінець упорядкованя східно-християнської віри (грецького обряду).

862 р. після Р. Хр. Славяне починають вихрещувати ся і писати письмом переробленим із грецького, прийнявши біблію, перекладену на мову старо-болгарську, або церковно-славянську.

988 р. після Р. Хр. Русь вихрещує ся і приймає письменство церковно-славянське.

1041 до **1095** після Р. Хр. божі мири у Франції й инчих країнах.

1095 до **1270** р. після Р. Хр. Хрестові війни.

1140 р. після Р. Хр. основане університета (вищої школи) в головнім місті Франції — Парижу.

1215 р. після Р. Хр. вищі духовні, пани й міщане в Англії вимагають у королів „Великий спис (хартію) вільностей“; початок конституційної держави в Англії.

1229 р. після Р. Хр. папа римський установає інквізицію — осібний духовний суд против тих, що думають про віру не згідно з римською церквою та товмачать і читають біблію на инчих мовах, окрім латинської.

1291 р. після Р. Хр. початок вільної Швайцарської спілки (республіки).

1214 до **1294** р Роджер Бекон, учений англійський монах, натураліст.

1324 до **1384** р. Іван Вікліф, учений піп-професор в Англії виступає против осібних вигід (привилеїв) поців і світської власти пап і перекладає біблію на англійську мову. Проклятий папою.

1302 р. після Р. Хр. Італіянець Джоз придумує магнесову стрілку (компас).

1364 р. після Р. Хр. починає вживати ся в західній Европі порох до пушок.

1415 р. після Р. Хр. спадений по засудови собору католицьких єпископів і папи Чех Іван Гус (піп-професор), ученик Вікліфа. Він переклав біблію на чеську мову.

1440 р. після Р. Хр. Німець Гуттенберг починає друкувати книжки.

1453 .р. після Р. Хр. Турки завоювали Константинополь, столицю грецького царства; учені Греки переходять в Італію; грецькі книги друкують ся в західній Европі.

1479 р. після Р. Хр. папа встановляє цензуру (догляд), без котрої забороняє друкувати книги; потому подібні цензури встановляють по ріжних країнах державні уряди.

Н О В І В І К И.

1492 р. після Р. Хр. Італіянець Христофор Колумб із іспанськими кораблями пе-

реплив Атлантицький океан і дійхав до Америки.

1498 р. після Р. Хр. Португалець Васко де Гама прийхав навкруг Африки до Індії.

1518 р. після Р. Хр. Португалець Магельян з іспанськими кораблями переплив океан Атлантицький і Великий; 1520 р. товариші єго вернули ся навкруг Африки до Європи.

1474 до **1564** р. Мікель Анджельо Буанаротті, будівничий, різьбяр і маляр; 1483 до 1520 р. Рафаель, маляр; оба Італіянці.

1467 до **1535** р. після Р. Хр. Голяндець Еразм, гуманіст. 1516 р. Еразм надрукував по грецьки євангеліє і твори апостолів.

1516 р. після Р. Хр. Англічанин Мор, гуманіст, надрукував Утопію.

1517 р. учений піп Цвінглі, швайцарський Німець, опираючи ся на євангеліє, виступив проти порядків римської церкви. 1517 р. монах-професор Лютер у Німеччині виступив проти продаваня індульгенцій (прощенья гріхів), встановленого папою. Початок церковної зміни (реформації).

1535 до **1564** р. після Р. Хр. Француз Кальвін порядкує реформатську віру і громаду в Женеві (у Швайцарії) і той порядок стає взірцем для реформатів у Франції, Голяндії, Шотляндії, по части в Німеччині, на Угорщині, в Польщі, Литві і Русі.

1493 до **1543** р. після Р. Хр. Поляк Коперник, починатель нової науки про землю і сонце.

1515 до **1563** р. після Р. Хр Француз Кастеліон, проповідник вільності віри.

1581 р. після Р. Хр. Голяндці відділяють ся від короля іспанського і закладають республіканську спілку.

1560 до **1629** р. після Р. Хр. Франц Бекон, учитель вільного досліду в світській науці.

1639 р. Англічанин Роджер Віліамс закладає виселок Род-Айлянд в Америці з волею всяких вір.

1596 до **1650** р. після Р. Хр. Француз Декарт, учитель повної волі досліду.

1648 до **1660** р. Англічане пробують завести у себе замість королівства республіку.

1608 до **1674** р. після Р. Хр. англійський писатель Мільтон, що між инчим проповідував вільність друкувати книги без цензури

1679 р. після Р. Хр. заборонено в Англії поліційні арешти без дозволу суду.

1688 р. після Р. Хр. Англічане до решти відбивають ся від самоволі королів і встановляють у себе постійний конституційний уряд.

1695 р. в Англії скасовано цензуру на книги.

1642 до **1727** р. після Р. Хр. Нютон, впорядчик нової науки про світ.

1747 р. після Р. Хр. з'їзд побожного безпопівського братства Приятелів (Квакерів) в Англії та Америці постановив, аби братчики пустили на волю невільників Негрів.

1732 до **1792** р. після Р. Хр. Англічанин Аркрайт, що видумав нову ткацьку машину.

1736 до **1819** р. після Р. Хр. Англічанин Ватт, що видумав парову машину.

1776 до **1789** р. після Р. Хр. англійські виселенці в Америці увільняють себе від королівського уряду, закладають республіки Злучених Держав і записують у свої конституції „природні людські права“, між инчими вільність вір і друкування книг та часописей.

1727 до **1781** р. після Р. Хр. Тюрго і 1743—1794 р. Кондорсе, Французи, учителі науки про поступ.

1789 до **1791** р. після Р. Хр. Французи встановляють у себе конституцію, виголошують права людини і громадянина та касують панщину.

1792 до **1804** р. після Р. Хр. перша республіка у Франції скасована генералом Наполеоном, що став цісарем (до 1814 р.).

1807 р. після Р. Хр. скасована панщина у Пруссії.

1812 р, після Р. Хр Англічанин Стефенсон будує першу залізну дорогу с паровозом.

1815 р. після Р. Хр. Американець Фултон будує перші пароплави.

1815 р. європейські уряди забороняють вивозити з Африки невільників Негрів.

1760 до **1835** р. після Р. Хр. Француз Сен-Сімон, соціяліст.

1771 до **1858** р. після Р. Хр. Англічанин Роберт Овен, соціяліст.

1821 до **1829** р. після Р. Хр. увільнене більшої частини Греків від Турції в осібну державу.

1834 р. після Р. Хр. скасовано неволю Негрів в англійських виселках.

1844 р. після Р. Хр. Американець Морс устроїв електричний телеграф.

1848 до **1852** р. після Р. Хр. друга республіка у Франції, скасована Наполеоном Третім. Загальне голосоване у Франції.

1848 до **1849** р. після Р. Хр. народні повстаня в Італії, Німеччині та Австрії. Скасоване панщини в Німеччині та Австрії. Конституції в тих землях. 1849 р. цісар скасував конституцію в Австрії.

1851 р. після Р. Хр. перша всесвітна вистава в Лондоні, столиці Англії.

1853 р. після р. Хр. проведено під океаном телеграф із Англії до Америки.

1859 до **1870** після Р. Хр. увільнене Італії від Австрії, від світського уряду папи та самовільних князів.

1860 р. після Р. Хр. заведені краєві сойми в Австрії.

1861 р. після Р. Хр. скасоване панщини в Росії.

1862 до **1865** р. після Р. Хр. увільнене Негрів у Злучених Державах Америки. У 1870 р. признано там Неграм державні права.

1864 до **1872** р. після Р. Хр. Межинародна Спілка Робітників європейських і американських.

1818 до **1883** р. після Р. Хр. Кароль Маркс, Німець, соціаліст.

1865 р. після Р. Хр. заведено земські ради у Росії.

1867 р. після Р. Хр. друга конституція в Австрії та Угорщині.

1869 р. після Р. Хр. отворено канал через Суецький перешийок між Азією та Африкою; проста морська дорога з Середземного моря в Індійський океан.

1870 після Р. Хр. третя республіка у Франції.

1872 р. після Р. Хр. Англія та Злучені Держави Америки замість війни віддають суперечку свою рішити посередницькому суду.

1872 і 1876 р. після Р. Хр. признана в Англії робітницьким спілком повна вільність і право власности.

1874 р. після Р. Хр. Всесвітня пошто-ва спілка.

1878 р. після Р. Христа увільнене Сербів, Волохів і більшої частини Болгар від Турції.

1879 р. після Р. Хр. Земельна Спілка для передачі землі хліборобам в Ірландії.

1892 р. після Р. Хр. європейські уряди сцняють торг невільниками в Середній Африці.

1893 р. після Р. Хр. конституція в Японії.

1894 р. англійський парламент (державна рада) встановляє закон про 8 годин праці в копальнях і державних фабрикал.

[**1899** р. зйїзд представителів просвічених держав світа в голяндськїм місті Гага для наради против війни. — М. П.]

К О Н Е Ц Ь.

БІБЛІОТЕКА „ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ“

виходить у Львові

(Адрес: *УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА*
у Львові, ул. Чарнецького ч. 26).

Досі вийшли:

1. **ДЕЗЕРТИР** і інші оповідання Стефана Ковалева (Пятки).
2. **ПОЕМИ** Івана Франка
3. **ПОКОРА**, нариси Ольги Кобилянської.
4. **ДУХ ЧАСУ**, оповідання Наталії Кобринської, кн. I

ПЕРШІ ДВІ КОШТУЮТЬ ПО 60 КР.

ОСТАТНІ ДВІ ПО 50 КР.

Сина Книжечка Образки Василя Стефаника.
Чернівці 1899 16-о, ст. 130+2.

Се є незвичайно виразні й сердечні оповідання про горе серед наших селян — котрих автор знає дуже добре, бо він мужицький син і радикал. Ціна для селян 25 кр. Обертати ся до видавця Дра Ст. Стоцького, у Чернівцях. Народний Дім, ул. Петровича.

Праці М. Драгоманова, що доповняють „РАЙ і ПОСТУП“:

MARIJA MATY ISUSOWA. Wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Dragomanowa. Zenewa 1882 г., (сконфіскована). То само по російськи: МАРІЯ; Поэма Т. Гр. Шевченка. Съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. Женева 1885 р.

ВІРА а ГРОМАДСЬКІ СПРАВИ. Коломия 1892 р. (Вже розійшла ся).

ЛІВАЙЦАРСЬКА РЕСПУБЛІКА. (Друге видане). Львів, 1899 р., 12 кр.

ЕВАНГЕЛЬСЬКА ВІРА в СТАРІЙ АНГЛІИ. Женева, 1893 р. 12 кр.

ПРО БРАЦТВО ХРЕСТИТЕЛІВ або БАПТИСТІВ (штундистів) на Україні. Зах. М. Павлика, Коломия, 12 кр.
Л. Н. - ТОЛСТОЙ. ЦАРСТВЕ БОЖІЕ ВНУТРИ ВАСЬ (осуд). Коломия, 1894, вид. М. Павлик. Уже розійшло ся.

ОПОВІДАНИЯ ПРО ЗАЗДРИХ БОГІВ. Коломия, 1894, заходом М. Павлика, 12 кр

ПРО ВОЛЮ ВІРИ. Переклала Н. С. Ж. Видав М. Павлик. Львів, 1895 р., 15 кр.

Хто хоче знати докладніше про відносини релігії до науки, нехай купить собі (у Др. Івана Франка, Львів, ул. Крижова ч. 12) книжку п. в.

Історія боротьби між релігією і наукою

написав Д. В. ДРЕПЕР,

переклав із англійського М. Павлик.

ЛЬВІВ, 1898, 8° сторін XVI+276.

Коштує неоправлена 3 корони, оправлена 4. **Ся** книжка повинна бути в руках кожної письменної людини. Вона отворить вам новий світ і дасть вам могутчу силу до поступу. **Се** найкраща і найкористніща книжка, яку коли написав чоловік.

